

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

АНАТОЛЬ ФРАНС

ЗЛОЧИНСТВО
СІЛЬВЕСТРА БОННАРА,
ЧЛЕНА АКАДЕМІЇ

ляйпціг
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

- 1—6а. **Лепкий Б.**, Начерк історії української літератури (до нападів Татар). I, нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.**, Запорозжці.
8. **Ляфонтен Ж.**, Байки (в 4 образках).
- 9—11. **Карпенко-Карий**, Суета, нове видання.
- 12—14б. **Крушельницький Антін**, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, I).
- 15—16. **Руданський С.**, Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок**, Девять братів і десята сестричка Гали.
- 18—20. **Ахеліс Тома, др.**, Начерк соціології.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.**, Чутлива совість.
- 22—23. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть I.
- 24—25. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть II.
- 26—27. **Кміт Юрій**, В затінку й на сонці оповідання.
- 28—29а. Збірник народніх пісень і дум.
- 30—33а. **Чайківський Й.**, Всесв. історія I, стар. віки (зілюстр.).
34. **Кіплінг Р.**, От собі казочки (з двома ілюстр.).
- 35—36. **Кіплінг Р.**, От собі стерійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.**, Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп**, Байки.
- 41—43б. **Барвінський В.**, Скошений цвіт, повість.
- 44—47. **Раковський Ів. др.**, Психологія, I.
48. **Андреев Л.**, Три оповідання.
- 49—50. **Карпенко-Карий**, Хазаїн, комедія.
51. **М. Вовчок**, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.**, Понад сили, драма.
- 53—56. **Чайківський Й.**, Всесвітня історія II, серед. віки.
- 57—59. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть IV (кінець).
60. **М. Вовчок**, Від себе не втечеш (оповідання).
- 61—62. **Ібзен Г.**, Будівничий Сольнес, драма.
- 63—64. **Гоголь М.**, Тарас Бульба, повість (зілюстр.).
65. **Руданський С.**, Цар-соловей, поема-казка.
66. **Молієр Ж. Б.**, Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.**, Наталка Полтавка, укр. опера.
- 68—72. **Чайківський Й.**, Всесвітня історія III, нововічна.
- 73—74. **Николишин Д.**, Розладде, драма.
75. **М. Вовчок**, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
- 76—77. **Геновефа**, опов. (з образк.).
78. **Куліш П.**, Оріся, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга**, Некультурна, новеля.
80. **Кобилянська Ольга**, Valse mélancolique.
- 81—84. **Франс Ан.**, На білих скалах, повість.
- 85—86. **Толстой, Л.**, Живий труп, драма.
- 87—91. **Барвінський О.**, Спомини з мого життя, I.
92. **Яричевський С.**, Княгиня Любов, драма.
93. **М. Вовчок**, Сон, Одарка, Чари, Ледащица.
- 94—98. **Лепкий Б.**, Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **М. Вовчок**, Інститутка.

АНАТОЛЬ ФРАНС

**ЗЛОЧИНСТВО
СІЛЬВЕСТРА БОННАРА,
ЧЛЕНА АКАДЕМІЇ**

ПЕРША ЧАСТИНА
ПОЛІНО

ДРУГА ЧАСТИНА
ЖАННА АЛЕКСАНДР

(ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОГО ГАННИ ЧИКАЛЕНКО)

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯИПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Перша частина.

ПОЛІНО.

---

24 грудня 1849.

Я взув пантофлі, надяг халат і втер сльозу, якою холодний вітер, що дув на набережній, застелив мені зір. Ясний вогонь палав в камині мого кабінету.

Кришталі з морозу, схожі на лисття папороття, заквічали шибки моїх вікон і ховали від мене Сену, її мости та Лувр Валуа¹).

Я присунув до камину своє крісло й столик і зайняв коло вогню місце, яке Гамількар зволив мені залишити. Гамількар лежав коло ґратів на пуховій подушці, зобгавшись в клубок і уткнувши ніс між лапи. Легкий віддих колихав його густу й легку шерсть. Почувши мене він поволи закотив свої агатові зіниці між напів прищулених повік, і закрив їх майже відразу, подумавши: «Це — нічого, це — мій друг».

— Гамількаре! кажу йому, простягаючи ноги, — сонний князю царства книжок, нічний вартовий! Ти стережеш від підлих гризунів рукописи та книжки, що старий учений надбав ціною скромних коштів та невпинних турбот. Спи, Гамількаре, в цій мовчазній бібліотеці, яку боронять твої військові заслуги, спи розкішним сном одаліски! В своїй особі ти об'єднуєш грізну постать татарського воїника з повільною грацією східної жінки. Спи героїчний та розкішний Гамілікаре, спи дожидаючи часу, коли миші танцюватимуть у місяшному сяйві, перед Acta sanctorum учених Болландистів²).

Початок цієї промови сподобався Гамількарові і він обізвався бульканням в горлі, схожим на спів чайника на вогні. Та коли голос мій підвищився, Гамількар, прищуливши вуха та наморщивши перісту шерсть на чолі, попередив мене, що не годилося так декламувати. Він собі міркував:

— Цей старий книгоїд говорить, щоб нічого не сказати, тоді як кляшниця, щоб не сказала то кожне слово її повне змісту, повне значіння: або сповіщає, що дадуть їсти, або обіцяє прочуханку. Знаєш принаймні, про що вона говорить. А цей дідок випускає згуки, що не мають жадного значіння.

Так думав Гамількар. Залишивши його

своїм міркуванням, я розгорнув книжку, що читав з великою цікавістю, бо це був каталог манускриптів. Я не знаю читання лекшого, привабливішого та приємнішого ніж читання каталогу. Той, що я читав, редагований 1824 М. Томсоном, бібліотекарем сера Томаса Ралея, грішить правда, перебільшеною короткістю, і зовсім не дає того роду точности, що архівісти мого покоління ввели першими в палеографічні праці. Він дає місце здогадкам та побажанням. Може тому, читаючи його, мене обіймає почуття, що, в натурі, більш мрійній ніж моя, заслуговувало б назви снування мрій. Я віддавався тихенько своїм невиразним думкам, коли моя ключиця повідомила мене сердитим тоном, що п. Кокó хоче зо мною балакати.

Хтось справді прослизнув поза нею до бібліотеки. То був чоловічок, бідний чоловічок, кволий на вигляд і одягнений в тісний жакет. Він наблизився до мене безперестанку вклоняючись та осміхаючись. Він був дуже блідий і, хоч молодий ще і жвавий, здавався хорим. Дивлючись на нього я подумав про зранену вивірку. Під пахвою в нього була зелена скатертина, яку він поклав на стілець, потім, розв'язавши чотири кінці скатертини, вийняв купу жовтих книжечок.

— Пане добродію, обізвавсь він тоді до

мене, — я не маю чести бути вам відомим. Я працюю в книгарні, пане добродію; розношу на продаж книжки для головних книгарень столиці, отже в надії, що ви зробите мені честь вашим довірям, я беру на себе сміливість предложити вам вам кілька новинок.

Господи милосердий! Що за новини предложив мені гомункулус Коко! Перша книжка, що він всунув мені в руки, була «Історія Нельської башти» про кохання Марґеріти Бургонської та капітана Бурідана».

— Це історична книжка, сказав він мені осьміхаючись, — книжка про справжню історію.

— В такому разі, відповів я, — вона дуже нудна, бо історичні книжки, що не брешуть, справді дуже нудні. Я сам пишу, і то правдиві; як що на ваше лихо, ви будете предлагати від дверей до дверей одну з них, то ризикуєте носитись з нею у вашій зеленій скатертині ціле ваше життя не знайшовши такої мало поінформованої куховарки, щоб купила її у вас.

— Розуміється, пане добродію, відповів мені чоловічок з чистої ввічливости, і осьміхаючись, подав мені «Кохання Абельара та Елоізи», але я дав йому зрозуміти, що в моєму віці мені було не до любовних історій.

Ще осьміхаючись, він запропонував «Правила для товариських забав»: пікет, безік, екартэ, віст, доміно, дамки, шахи.

— Шкода! кажу йому, — коли хочете нагадати мені правила безіку, поверніть мені мого старого друга Біньяна, з яким я грав у карти що вечора, перше ніж пять Академії одвезли його урочисто на кладовище, або ж зведіть до рівня леговажних людських забав, поважну вдачу Гамилькара, що онде, бачите, спить на подушці, бо тепер це єдиний товариш моїх вечорів.

Усьмішка чоловічка стала невиразною й наляканою.

— Осьде, сказав він мені, — збірник нових товариських забав, жартів та каламбурів, з новими порадами як змінити червону розу на білу.

Я сказав йому, що вже давно посварився з розами, а що до жартів, то мені досить тих, які я дозволяв собі, сам того не помічаючи, під час моїх наукових праць.

Чоловічок запропонував мені свою останню книжку з своєю останньою усмішкою, кажучи:

— Осьде Сонник, з поясненням усіх снів, які можуть приснитись; чи про золото, чи про злодіїв, чи про мерців, чи як присниться, що падаєш з високої вежі. Повне видання!

Я схопив кочергу від камину і, жваво вимахуючи нею, відновив моєму комерційному гостеві:

— Так, мій друже, але ці сни і ще тисячі інших, радісних та трагічних, зводяться до одного: до сну життя; а чи дасть мені ваша жовта книжечка пояснення до нього?

— Так, пане, відповів мені гомункулус. — Це повне видання і не дороге: ф'ранк і двадцять п'ять сантимів, пане добродію.

Я не продовжував далі моєї розмови з крамарем. Чи мої слова були точно такі, як я оце переказую їх, не смію запевняти. Може записуючи я доповнив їх трохи. Досить тяжко дотримати, навіть в щоденнику, дословну правду. Та якщо мова моя не була такою, такою була моя думка.

Я покликав свою клішницю, бо в помешканню у мене немає дзвінка.

— Терезо, кажу їй, — у пана Коко, якого я прошу вас відпровадити до дверей, є книжка, що може вас зацікавити: це «Сонник». Мені буде дуже приємно зробити вам такий подарунок.

— Пане, відповіла мені моя клішниця, — як не маєш часу бачити сни у день, то нема коли, слава тобі Господи, бачити їх і вночі. Мені вистачає дня щоб управитись з моїм ділом, діла вистачає, щоб заповнити мій день

так, що кожного вечора можу щиро сказати: «Господи! благослови мій спочинок!» Мені не сниться нічого ні вдень, ні вночі, і ковдра не здається мені чортякою, як оце трапилось моїй кузині. А коли дозволите мені висловити свою думку, то я сказалаб, що у нас досить книжок тут. У пана їх тисячі й тисячі, що аж голова йому обертом йде від них, я ж маю дві, яких мені досить, «Моли-товник», та «Куховарський Порадник».

Розмовляючи оттак ключниця моя допомогла чоловічкові спакувати його мизерію до зеленої скатертини.

Гомункулус Коко вже не осьміхався. Риси його обличчя осунулись і прийняли вираз такого страждання, що мені стало шкода, що висміяв таку нещасну людину. Я завернув його, кажучи, що нагледів краєчком ока «Історію Естелі та Неморена» між його книжками, що я дуже люблю пастухів та пастушок і що охоче куплю за недорого ціну історію цих двох вірних закоханих.

— Я віддам вам цю книжку за ффранк і двадцять п'ять сантимів, пане, відповів мені Коко і обличчя його сяло від радості. — Це історична книжка і ви будете задоволені. Я тепер знаю, що вам підходить. Я бачу, що ви знавець. Завтра я вам принесу «Злочинства пап». Дуже добра книжка. Я принесу

вам видання для аматорів, з кольоровими ілюстраціями.

Я попросив його, щоб не робив нічого подібного і одправив його задоволеним.

Коли зелена скатертина зникла разом з чоловічком в темряві коридору, я спитав у клішніці звідки упав на нас цей нещасний чоловічок.

— Що впав, то правда, відповіла мені вона; він упав нам з мансардів де живе з своєю жінкою.

— То в нього, кажете, Терезо, є жінка? Надзвичайно! Жінки справді дивні сотворіння. То мусить бути якась бідна нещасна жіночка.

— Не знаю сама, що вона таке є, відповіла мені Тереза, — але що ранку бачу, як вона волоче по сходах шовкові сукні в плямах, та стріляє блискучими очима. А по справедливості кажучи, чи отакі очі та сукні личать жінці, яку прийняли з милости? Бо їх пустили на горище лише на час, поки лагодять дах, змилосердившись, що чоловік хорий, а вона от-от розсипеться. Сторожиха каже, що саме цього ранку вона занедужала і оце злягла. Дуже їм була потрібна та дитина!

— Терезо, відповів я їй, — вона їм напевне зовсім не була потрібна. Та природі захотілось, щоб у них була дитина, і вони попа-

лись на її вудку. Треба зразкової обережності, щоб перехитрити природу. Пожальймо їх, а не гудьмо! А що до шовкових суконь, то немає молоді жінки, щоб не любила їх. Всі Евини дочки люблять чепуритись. Ви самі, Терезо, така поважна й мудра, як ви бідкаєтесь, коли у вас немає білого хвартуха, щоб подавати до столу! Та скажіть мені, чи мають вони все потрібне на тому горищі?

— Та звідки б вони мали, пане? Чоловік, якого ви бачили, розносив на продаж біжутерію, як мені говорила консієржка, та не знати чому більше не продає годинників. Тепер він продає альманахи. А хиба це чесне діло продавати альманахи? Ніколи не повірю, щоб Бог благословив продавця альманахів. Жінка, між нами кажучи, мені здається цілком нідочого, отак непотреб собі. Я думаю вона так здібна виховати дитину, як я грати на гитарі. Не відомо звідки вони взялися, та я певна, що приїхали на «злиднях з безпечного краю».

— Звідки б вони не приїхали, Терезо, вони нещасні і на горищі в них холодно.

— Щєб пак! Дах у багатьох місцях протікає так, що дощ з неба так і сюрчить. У них немає ні меблів ані білизни. Тєсляр та ткач здається, не працюють на христіан з такої парафії!

— Це дуже сумно, Терезо, бо та христіанка менше забезпечена, ніж оцей поганнин Гамількар. Щож вона каже?

— Я, пане, ніколи з тими людьми не розмовляю. Я не знаю, що вона говорить, а ні що співає, а співає вона цілий день. Я чую її на сходах — чи вхожу, чи вихожу.

— Той добре! Наслідник Коко зможе сказати як те яйце в народній загадці: «мене мати привела на світ співаючи». Таке саме трапилося королеві Генрі IV. Коли мати його, Жанна д'Альбрé мала його мати, то почала співати старий беарнський кант:

Мати Божа з кінця мосту,
Прийдіть мені на поміч в цю пору!
Моліть Бога на небі,
Щоб допоміг мені швидче,
Щоб дав мені хлопця!

Воно правда нерозумно пускати на світ нещасних. Та це робиться щодня, Терезо, і філософам цілого світу не вдасться змінити цей дурний звичай. Пані Коко пішла за ним і співає. От що добре! Та скажіть мені, Терезо, чи ви не варили часом бульону?

— Аякже, пане, саме пора йти його помішати.

— Дуже добре! Не забудьте ж, Терезо, насипати добру миску бульону та понести пані Кокó, нашій надсусідці.

Клюшниця моя вже збиралася йти, коли я, дуже до речі, додав:

— Насамперед, Терезо, будьте ласкаві покликати вашого приятеля комісіонера і скажіть йому взяти у нас в дровнику добрий оберемок дров і однести їх на горище до Кокó. Особливо, щоб він не забув додати добре поліно, справжнє різдвяне поліно; що до гомункулюса, то прошу вас, як що він прийде, припинити ввічливо на дверях його і всі його жовті книжечки.

Поробивши ці заходи з рафінованим егоїзмом старого панича, я повернувся до свого каталогу.

З яким здивованням та зворушенням я побачив слідуєчу увагу, при переписуванні якої рука моя мимоволі тремтить:

«Золота Легенда Жака Генуйського (Жака де Воражін) французький переклад, мал. ін-кварто.»

«Рукопис цей, з XIV віку містить у собі, крім досить повного перекладу славнозвісної праці Жака Воражинського: 1) житєписи святих: Ферреóля, Ферруціона, Жермéна, Вінцэнта та Дроктовéя; 2) вірш про чудодійну домовину пана Святого Жермена Окзерського. Переклад, легенди і вірш зроблено ученим ченцем писарем, Жаном Тумуйє (наскрізь мокрим)».

«Рукопис на веленовому папері; має в собі велике число заглавиць і дві тонко виконані, але зле заховані мініатури; одна уявляє собою Очищення Діви, друга — Коронування Прозерпини».

Який винахід! Піт мені виступив на чоло і очі мені застелило, мов серпанком. Я тремтів, червонів і, не маючи сили говорити, відчував потребу голосно закричати.

Який скарб! Вже сорок років як я студіюю християнську Галію і спеціально це славне аббатство Сен-Жермен-де-Пре, звідки вийшли царі-ченці, що заснували нашу національну династію. Отже, не дивлячись на злочинну неточність опису, мені було очевидним, що рукопис походив з великого аббатства. Все було мені для того доказом: легенди додані побожним перекладчиком відносилися всі до благочестивої фундації короля Хільдеберта. Легенда святого Дроктовея мала особливе значіння бо він був першим аббатом мого дорогого аббатства. Поема французким віршом про домовину святого Жермена вводила мене у самий корабель поважної базилики, що була осередком християнської Галії.

«Золота легенда» сама по собі є величезна і прекрасна праця. Жак Воражинський, дефінітор капітулу ордена Святого Домініка і архієпископ генуйський, зібрав у XIII віці пере-

кази про католицьких святих і склав їх у збірник, такий багатий, що по монастирях та замках збірник той привітали назвавши одногосно його «Золотою Легендою». «Золота Легенда» особливо багата на житєписи італійських святих. Галія, Німецькі землі та Англія мають там мало місця. Воражін помічає найбільших західних святих тільки ніби крізь холодний туман. Тому аквітанські, німецькі та саксонські перекладчики цього житєписця подбали, щоб до його оповіданнь додати житєписи своїх національних святих.

Я прочитав і порівнював чимало рукописів «Золотої Легенди». Я знаю ті, що їх описує мій учений колега Полєн Парі в своєму прекрасному каталозі манускриптів з королівської бібліотеки. З них два особливо звернули на себе мою увагу: один з XIV віку і містить в собі переклад Жана Белє, другий — на століття пізніший, містить версію Жака Віньє. Обидва вони походять з книгозбірні Кольберта і занесені на таблички цієї славнозвісної Кольбертинської бібліотеки стараннями бібліотекаря Балюза, ім'я котрого я не можу вимовити, не знявши ковпака, бо в ті часи ерудіції, Балюз вражає своєю величчу. Я знаю дуже цікавий збірник з бібліотеки Біґо, знаю сімдесят і чотири друкованих видання, «Золотої Легенди» починаючи з най-

старшого, поважного, друкованого готичним шрифтом, видання у Страсбурзі, розпочатого 1471 і закінченого 1475 році. Та жаден з цих манускриптів, жадне з цих видань не містить легенди святих Фереоля, Ферруцьона, Жермена, Вікента і Дроктовея, жадне не носить імені Жана Тумуйє і, нарешті, жадне не виходить з аббатства Сен-Жермен-де-Пре. В порівнянню до рукопису описаного п. Томпсоном, всі вони — те, що солома в порівнянню до золота. Я ніби побачив на свої очі, ніби доторкнувся рукою до неоспірного доказу існування цього документу. Та сам документ, що з ним сталось? Сер Томас Ралей скінчив своє життя на берегах озера Комо, куди перевіз частину своїх благородних скарбів. Куди ж вони поділись по смерті цього елегантного аматора? Де дівся рукопис Жана Тумуйє?

— Нащо, питаюся сам себе, — нащо я довідався, що ця дорогоцінна книжка існує коли я не повинен її мати, не повинен ніколи її бачити? Я пішов би шукати її в палаюче серце Африки, чи в полярні криги, як би я знав, що вона там. Та я не знаю де вона. Не знаю, чи її тримає за трьома замками в залізній шафі якийсь скупий бібліоман, чи вона вкривається цвіллю на горищі якогось неука. Тремчу при думці, що, може її одір-

ваними сторінками понакривано горшки з огірками якоїсь господині.

30 серпня 1850.

Через важку спеку я ледве волік ноги. Тулився попід мури будинків північної набережної, де, в тінистому холодку, крамниці з старими книжками, естампами та старовинними меблями тішили мої очі і промовляли мені до душі. Тиняючись туди й сюди та розглядаючи старі книжки я на ходу милувався, чи то кількома згучним віршами якогось з поетів Плеяди³⁾ або придивлявся до елегантного маскараду Ватто, чи пробував поглядом важкий меч, стальний нагрудник з латів та шолом. Який міцний шолом та які важкі лати, Господи! Убрання великанів? Ні, шкаралупа комахи! Тодішні люде були захищені шкаралупою мов хрущі, слабість їх була всередині. Цілком навпаки, наша сила є внутрішня і наша озброєна душа живе в немощному тілі.

Осьде постель дами з старих часів: обличчя, невиразне мов тінь, осьміхається, видко руку в прозорих мітенках, що притримує на колінах прибрану стьожками болонку. Портрет цей сповняє мене чарівним сумом. Нехай сміються з мене ті, хто не мав в своїй душі напівзлинялої постелі!

Мов ті коні, що чують стайню, я прибавляю

кроку наближаючись додому. Осьде той людський вулик, де я маю своє вічко і переробляю трохи гіркий мед науки. Важким кроком схожу нагору по сходах; ще кілька сходів і я коло своїх дверей. Вгадую, швидче ніж бачу, сукню, що шелестить по сходах шовковим шамотінням. Спиняюся і тулюся до поручат. Жінка, що йде мені на зустріч — простоволоса, молода й співає; очі її і зуби блищать в тіні, бо вона сміється устами й поглядом. Це напевне сусідка і то з найкращих знаймих. На руках у неї гарненька дитина, хлопчик, голісенський мов син богині; на шиї в нього медальончик на срібному ланцюжку. Він ссе свої пальці і дивиться на мене очима, широко одвертими на цей старий світ, новий для нього. Мати дивиться на мене таємничим і разом лукавим поглядом, спиняється, червоніє, як мені здається, і простягає до мене маленьке сотворіння. У дитини гарна складочка на ручці і друга — на шиї; з голови до ніг він складається з гарненьких ямочок, що сміються на рожевому тілі.

Мати показує мені його з гордістю:

— Хиба не гарний у мене хлопчик, пане? звертається вона до мене мелодійним голосом. Бере його за ручку, кладе її йому на уста і знов повертає до мене рожеві пальчики, кажучи:

— Па, дитинко, панові. Це добрий пан, він не хоче щоб маленьким дітям було холодно. Поцілуй його.

І, притиснувши мале сотворіннячко до себе, вона повертається прудко, мов кіцька, і зникає в коридорі, що, судячи по духу, веде до кухні.

Я прихожу додому.

— Терезо, хто то може бути молода мати, що зустрілась мені, простоволоса, на сходах, з гарненьким хлопчиком?

І Тереза відповідає мені, що то пані Коко.

Я дивлюся на стелю, ніби шукаючи там якогось пояснення. Тереза нагадує мені чоловічка, що приносив торік продавати альманахи саме, як його жінка мала дитину.

— А сам Коко? питаю.

Мені відповіли, що я його вже не побачу. Нещасного чоловічка поховано в землю, без мого відома та без відома багатьох інших людей, швидко по тому як його жінка щасливо розродилась. Я довідався, що вдова його потішилась і зробив так само, як вона.

— Але, Терезо, питаю, чи пані Коко має все потрібне на своєму горищу?

— Ви дали б легко себе ошукати, пане, відповіла мені моя ключниця, — як би турбувались про оту-о. Їй відмовили від горища, бо дах уже полагожено, але вона щей досі

там, не дивлячись, ні на власника, ні на управляючого, ні на консієржа, ані на ексекютора. Я думаю вона їх всіх причарувала. Вона виїде з свого горища, пане, коли їй захочеться, але виїде в колясі, це я вам кажу.

Тереза подумала хвилину тоді вирекла таку сентенцію:

«Гарне обличчя то є кара Божа!»

Хоч я й знав, без жадного сумніву, що Тереза з самого молоду була негарна й позбавлена всякого чару, я покивав головою і сказав їй з огидним лукаством:

— Еге! Терезо, я чув, що ви також за свого часу були гарні.

Не можна спокушати жадне сотворіння на світі, навіть найскромніше.

Тереза спустила очі й відповіла:

— Не бувши, що називають гарною, я таки подобалась і, як би схотіла, то зробила б так само, як і інші.

— Хто б посмів у тому сумніватись? Але візьміть від мене палицю й капелюх. Я почитаю для розваги кілька сторінок Морері⁴). Коли нюх старого лиса мене не ошукує, то в нас сьогодні на обід буде пулярка з делікатним запахом. Зверніть вашу увагу, Терезо, на цю достойну птицю і дайте спокій вашим ближнім, щоб і вони не зачепали ні вас, ані вашого старого пана.

Промовивши оттак, я взявся пильно прослідковувати густі галузі якоїсь князівської родословної в Морері.

7 травня 1851.

Я прожив зиму, як слід мудрим, *in angello cum libello* і от ластівки на набережній Малакє застають мене по повороті майже таким самим, як і лишали; хто мало живе, мало й міняється, а переводити свої дні над старими текстами, це не є жити.

Тим часом я почуваю себе сьогодні трохи більше ніж звичайно перейнятим невиразним сумом, що віддає від себе життя. Економіка мого розуму (я сам ледве зважуюсь собі в тому признатись) порушена від тої значної хвилини, коли існування рукопису Жана Тумуйє мені було відкрито.

Дивно, що ради кількох листочків старого пергаменту я втратив свій спокій, але це суцща правда. Бідний, що не має бажань, посідає найбільший скарб — він посідає самого себе. Багатий, що зазіхає є лиш нещасний раб. Я отой раб. Найкраща насолода, розмовляти з людиною тонкого та поміркованого розуму, або пообідати з приятелем, не можуть примусити мене забути манускрипт, якого мені бракує відколи я знаю, що він є. Його мені бракує вдень, його мені бракує

вночі; його мені бракує в радості і в горю; його мені бракує в праці, і під час відпочинку.

Я пригадую собі свої дитячі бажання. Як я розумію тепер всемогучі хотіння моїх дитячих років!

Мов тепер бачу, з надзвичайною виразністю, ляльку, що, як мені було вісім років, була виставлена в поганенькій крамничці на вулиці Сени. Як воно сталося так, що та лялька мені сподобалась, я не знаю. Я був дуже гордий з того, що був хлопцем; я зневажав дівчаток і нетерпляче ждав хвилини, яка на жаль прийшла, коли колюча борода найжачилась у мене на підборіддю. Я грався в салдатів і, щоб годувати свого деревляного коня, виривав квітки, що моя покійна мати понасажувала у себе на вікні. Це ж були мужні забави, здається мені! А тим часом мені заманулося ляльки. Та в Геркулесів бувають такі слабости. Чи була ж вона хоч гарна, ота, що сподобалась мені? Ні. Мов тепер бачу її: на кожній щоці у неї була червона пляма, короткі й м'яккі руки, страшні деревляні пальці та довгі розкарячені ноги. Квічаста спідниця була пришпилена до стану двома шпильками. Мов зараз бачу чорні головки тих двох шпильок. Це була лялька «*mauvais ton*», від якої тхло передмістям.

Я добре пригадую собі, що, хоч і був тоді хлопчиною і не зносив ще багато штанів, я, по своєму, але дуже яскраво відчував, що цій ляльці бракувало грації, бракувало фасону, що вона була ординарна, що вона була брутальна. Та я любив її не зважаючи на це, я любив її за це. Я любив її одну. Я бажав її. Салдати мої та барабани перестали для мене існувати. Я не записав уже більше в рот моїй деревляній коняці гелячок геліотропу та вероніки. Лялька ця стала всим для мене. Я пускався на хитрощі дикуна, щоб примусити Віржині, свою няньку, пройти зо мною коло крамнички на вулиці Сени. Я притискав ніс до шибки і треба було, щоб нянька відтягала мене за руку. «Паничу Сільвестре, вже пізно, мама будуть гніватись» Паничові Сільвестрові були байдуже і лайка і бійка. Але нянька тягла його за собою мов те пір'ячко і панич Сільвестр поступався перед силою. Згодом, з літами, він зіпсувався і поступається перед страхом. Тоді ж він нічого не боявся.

Я був нещасним. Незрозумілий але непереможний сором заважав мені признатися матері в кого я був закоханий. Звідси причина моїх страждань. На протязі кількох днів лялька, невпинно присутня в моїй уяві, танцювала перед моїми очима, не спускала з мене очей,

протягала до мене руки, оживала в моїй уяві і ставала таємничою і страшною, та тим більше люблю та бажанною.

Нарешті, одного дня, дня, якого я ніколи не забуду, нянька повела мене до дядька Віктора, що запросив мене на сніданок. Я дуже поважав свого дядька капітана, як тому, що він зробив останній вистріл з французького боку у Ватерлоо, так і тому, що готував власними руками за столом у мої матері каплунів з часником, яких клав одразу до чикорейного салату. Мені це здавалось надзвичайно гарним. Мій дядько Віктор вселяв мені також багато поваги своїми сурдугами з шнурками і до того особливою манерою перевертати догори ногами цілу хату, як тільки приходив. І досі не знаю, що він для того робив, але запевняю, що коли мій дядько Віктор попадав у товариство з двадцяти осіб, тільки його було видко, тільки його й чути. Мій батько не поділяв, як здавалося, мого замилювання до дядька Віктора, який отруював йому повітря люлькою, штовхав з приязні кулаком у спину, та докоряв браком енергії. Мати моя, зостаючись до капітана лагідною сестрою, радила йому часом, щоб менше горнувся до чарки. Та я не поділяв ні тих упереджень, ні тих докорів і мій дядько Віктор сповняв мене найчистішим ен-

тузіазмом. Отже я входив з почуттям гордості у невеличке помешкання де він жив на вулиці Генего! Цілий сніданок, поставлений на одноногому столику коло комина, складався з шинки та ковбаси і солодощів.

Капітан запахав мене солодощами і заливав чистим вином. Він говорив мені про числені несправедливості, яких він був жертвою. Він особливо скаржився на Бурбонів, а що він не знайшов потрібним сказати мені хто були Бурбони, то я уявляв собі, не знаю чому, що Бурбони були прасоли, що торгували кіньми у Ватерлоо. Капітан, спиняючись, хиба тільки, щоб долити нам чарки, обвинувачував крім того велику кількість шмаркачів, пройдисвітів та ледарів, яких я зовсім не знав, але ненавидів від цілого серця. За десертом мені почулося, що капітан говорив про мого батька, як про людину, яку водять за ніс, та я не зовсім певен, чи я то зрозумів. В ухах у мене гуло і столик, здавалося, танцював передо мною.

Дядько надяг сурдут із шнурками, взяв циліндр і ми вийшли на вулицю, що здалась мені дуже зміненою. Мені здавалося, що я дуже давно там не був. Проте, як ми вийшли на вулицю Сени, думка про ляльку перебігла мені голову і схвилювала мене надзвичайно. Голова мені була в огні. Я по-

становив спробувати великий крок. Ми проходили перед крамничкою; вона була там, за шклом, з своїми червоними щоками, квічастою спідницею та великими ногами.

— Дядьку, вимовив я з усиллям, — купіть мені цю ляльку!

І чекав.

— Ляльку, хлопцеві? Сто чортів! скрикнув дядько громовим голосом. — Так ти хочеш збезчестити себе! Та ще тобі оцієї-о захотілося? Поздоровляю тебе, небоже. Як що в тебе зостанеться такий смак і як що у двадцять років ти вибратимеш свої ляльки так само, як у вісім, то матимеш мало приємности в життю, попережаю тебе, а товариші скажуть тобі, що ти порядний дурень. Попрохай у мене шаблю, рушницю, я тобі куплю їх, хлопче, за останнє срібне еку з моєї пенсії. Але щоб купувати тобі ляльку, сто чортів! Щоб укрити тебе соромом! Ніколи зроду! Та як би я побачив, що ти граєшся отакою поторочєю, то хоч ти й син моєї сестри, а я б тебе, паничу, не признав за свого небожа.

Від цих слів у мене так стислося серце, що тільки гордість, пекельна гордість не дала мені заплакати.

Дядько, раптом заспокоївшись, повернувся

до своїх думок про Бурбонів, але я, zostавшись під ударом його обурення, відчував невимовний сором. Моя постанова була швидко зроблена. Я дав собі слово не безчестити себе; я твердо і назавжди відмовлявся від ляльки з червоними щоками. Того дня я пізнав гірку насолоду саможертви.

Хоч правда, капітане, що за життя ти кляв мов нехристь, смалив мов циган, а пив як дзвонарь, та пам'ять про тебе хай буде в пошані, не тільки тому, що ти був відважним, але й тому, що ти дав пізнати своєму небожеві в коротких штанцях, почуття героїзму! Зарозумілість та ледарство зробили тебе майже незносним, мій дядьку Вікторе, але під шнурками твого сурдугу билосся велике серце. Ти часто носив в петлиці розу, мені пам'ятається. Ця квітка, яку ти охоче простягав дівчатам з крамниць, ця квітка з великим відкритим серцем, що сипала пелюстками на всі боки, була символом твоєї славної молодости. Ти не зневажав ні чарки, ні люльки, але ти зневажав життя. Від тебе, капітане, не можна було навчитись ні доброго розуму, ані делікатности, але у віці, коли нянька ще втирала мені носа, ти навчив мене чести та самопожертви, чого я ніколи не забуду.

Ти давно лежиш уже на кладовищі Мон-

Парнасу під скромним каменем з таким написом:

ТУТ СПОЧИВАЄ
АРІСТІД-ВІКТОР МАЛЬДАН КАПІТАН ІНФАНТЕРІЇ
КАВАЛЕР ПОЧЕСНОГО ЛЕГІОНУ.

Та не такий напис бажав ти сам своїм кісткам, що бачили стільки на полях боїв та місцях забав. Серед твоїх паперів знайдено було оцю гірку та горду епітафію; що мимо твоєї останньої волі не зважились поставити на твоїй могилі:

ТУТ СПОЧИВАЄ РОЗБІЙНИК З ЛОАРИ.

— Терезо, завтра понесемо вінок з безсмертників на могилу розбійника з Лоари.

Але Терези тут немає. Тай де б вона взялася коло мене на Круглому Плацу на Елісейських Полях? Онде, вкінці вулиці, на небі здіймається величезна брама Триумфальної Арки, на склепіннях якої стоять імена товаришів зброї дядька Віктора. Деревя вдовш улиці розгортають на весняному сонці свої перші листочки, ще бліді та чутливі до холоду. Коло мене котяться коляси в напрямі до Булонського лісу. Пішовши на прохід я дійшов аж до цієї модної вулиці і спинився, не знаю сам чому, перед кіоском, де на відкритому повітрі стоять медівники та карафи з кокосових горіхів, заткнуті цитринами. Нещасний хлопчина, увесь у лахміт-

тях, крізь які світиться його порепане тіло, стоїть витріщивши очі на ці розкішні солодощі, що стоять зовсім не для нього. Він виявляє свої бажання з безсоромністю невинності. Він не зводить круглих непорушних очей з медяникового чоловічка високого зросту. Чоловічок той — генерал, і він схожий на дядька Віктора. Я беру його, плачу за нього і подаю бідному хлопчині, що не намілюється простягти за ним руку, бо в своїм рано придбанім досвіді, він не вірить у щастя; він дивиться на мене поглядом, що можна помітити у великих псів і який ніби хоче сказати: «Чого ви так жорстоко жартуєте зо мною».

— Бери, ледащо, кажу йому своїм звичайним, ніби сердитим, тоном, — бери, бери та їж, бо ти щасливіщий ніж був я в твоїх літах, ти можеш задовольняти свої бажання і не безчестити себе. А ти, дядьку Вікторе, мужню постать якого мені нагадав оцей медяниковий генерал, прийди, нехай твоя слава тінь примусить мене забути мою нову ляльку. Ми вічні діти і безперестанку біжимо за новими цяцьками.

Того самого дня.

Надзвичайно дивним чином родина Коко звязана в моїй пам'яті з ученим ченцем Жаном Тумуйє.

— Терезо, кажу сідаючи в крісло, скажіть мені як ведеться малому Кокó і чи вже має він перші зуби. Та дайте мені мої пантофлі.

— Він повинен вже їх мати, пане, відповіла мені Тереза, — та я їх не бачила. Першого гарного весняного дня мати щезла з дитиною залишивши меблі й манатки. На тому горіщі знайшли тридцять вісім порожніх слоїв від помад. Це переходить понад усяку уяву. До неї ходили останній час гості так, що можете собі думати, що саме тепер вона не в дівочому монастирі. Небога консієржки казала, що зустрічала її в колясі на бульварах. Хиба я не говорила вам, що вона погано скінчить.

— Терезо, відповідаю, — ця молода жінка не скінчила ні добре, ні погано. Почекайте кінця її життя, щоб судити її. Та вважайте, щоб не дуже розбалакуватись з консієржкою. Пані Коко, яку я раз бачив на сходах, здається мені дуже любить свою дитину. Цю любов їй треба захищати.

— Що до цього, пане, то дитині нічого не бракувало. В цілій околиці не знайшлося б краще нагодованого, випеченого та вилізлого ніж той хлопчик. Вона вбирала його що Божого дня в білий нагрудничок та з ранку до вечора співала пісеньок, щоб змішити його.

— Терезо, один поет сказав: «Дитина, якій не осміхалась її мати не заслуговує ні страви богів, ні ложа богинь».

8 липня 1852.

Довідавшись, що в каплиці Пресв. Діви в Сен-Жермен-де-Пре перероблювали поміст, я пішов до церкви в надії, знайти якісь написи, що відкриються під час робіт.

Я не помилився. Архітект показав мені камінь, який він відразу звелів поставити під стіну. Я став на вколюшки, щоб прочитати напис, вирізаний на цьому камені, і от, опівголоса, в сутінку старого склепіння я прочитав оці слова, від яких у мене забилося серце:

«Тут спочиває Жеган Тумуйє, чернець цього монастиря, що його стараннями зроблено срібне підборіддя святому Вінцентові та святому Амантові і нога святому Інокентові; за свого життя він завжди був чесним і хоробрим. Молить Бога за його душу.»

Я зтер тихенько хусткою порошок, що засмічував цю надгробну плиту; мені хотілося її поцілувати.

— Це він, це Жан Тумуйє! скрикнув я сам до себе.

І це імя, відбившись від склепінь, впало

мені гучним відгомінном на голову, ніби розбившись.

Побачивши поважне й німе обличчя сторожа, що наближався до мене, я засоромився свого ентузіазму і втік з церкви між двома кропилами «церковних щурів, що наперербій зустрілися у мене на грудях.

Проте це справді був мій Жан Тумуйе! В цьому більше не було сумніву; перкладчик «Золотої Легенди», автор житєписів святих Жермена, Вінцента, Ферреоля, Феруціона, та Дрөктовея, був, як я й думав, ченцем у Сен-Жермен-де-Пре. Та ще яким добрим ченцем, благочестивим та щедрим! Його заходом зроблено срібне підборіддя, срібну голову та срібну ногу, щоб дорогоцінні останки було вкрито нетлінним покровом! Та чи можтиму я коли небудь пізнати його твір, чи ця нова знахідка тільки має збільшити мої жалі?

20 серпня 1859.

«Я той, хто подобається небагатьом, та карає всіх людей; — радість добрих та страх злих; я той, що нищить помилку; я з власної волі роспускаю крила. Не беріть мені за злочин, коли в мойому швидкому леті я поминаю роки.»

Хто це так говорить? Це говорить старий, якого я занадто добре знаю, це Час.

Шекспір, скінчивши третю дію «Зимової Казки», спиняється, щоб дати час малій Пердіті «вирости мудрою та гарною»; коли знов одкривається сцена, він виводить старого Косаря, щоб пояснити глядачам довгі роки, що заважили над головою ревнивого Леонта.

Я поминув у цьому щоденнику, як Шекспір у своїй комедії, довгий час забуття і, так само як і він, закликаю Час, щоб пояснити перерву в десять років. І справді, от уже десять років, як я не написав і стрічки в цьому зшитку. Та на жаль, я не маю, беручись за перо, описувати Пердіту, «як вона зросла в красі». Молодість та краса — то вірні подружки поетів. Ці чарівні привиди ледве одвідують нас, простих людей, раз на сезон. Ми не вміємо їх затримати. Як би тіні якоїсь Пердіти, з незрозумілого капризу спало на думку перейти через мій мозок, вона б страшенно подряпалася об купи закостенілого пергаменту. Щасливі ті поети! Їхнє сиве волосся не лякає летючих тіней Гелен, Франческ, Джуліет, Юлій та Доротей! А один ніс Сільвестра Боннара розігнав би увесь рій цих славних закоханих.

Проте, я, як і інші відчував красу і знав таємничого чару, що незрозуміла природа розлила в живих формах; живий мармор дав мені відчути тремтіння, що робить

закоханих та поетів. Та я не з'умів ні любити, ні співати. В моїй душі, заваленій мотлохом старих текстів та старих написів, я віднахожу, мов мініатюру на горищу, ясне личко з очима, мов барвінок. Боннаре, мій друже, ти старий дурень. Читай собі отой каталог, що дістав таки сьогодні вранці від флорентинського книгаря. Це каталог рукописів і він обіцяє описи кількох значних речей, що збереглися у букіністів в Італії та Сіцилії. От що тобі більше личить!

Читаю і скрикую. Гамилькар, що з роками придбав поважність, яка мене лякає, дивиться на мене докірливим поглядом і ніби питається: чи на цьому світі взагалі існує спокій, коли він його не може зазнати у мене, що такий старий, як і він старий.

Мені треба когось щоб поділитись радістю свого винаходу і я звертаюсь до спокійного Гамилькара з радісною одвертістю щасливої людини.

— Ні, Гамилькаре, ні, відпочинку на цім світі немає і спокій, якого ти бажаєш не погожується з життєвою працею. Та й хто тобі сказав, що ми старі? Послухай, що я прочитав у цьому каталозі, а тоді й кажи, чи є час відпочивати:

«Золота Легенда Жака Воражинського; французк. переклад XIV в. Ученого ченця Жана Тумуйє.»

«Роскішний манускрипт, прикрашений двома мініатурами, прекрасно виконаними і досконало захованими, одна уявляє собою «Очищення Пресв. Діви», друга «Коронування Прозерпини.»

«За Золотою Легендою ідуть житєписи святих: Фереоля, Феруціона, Жермена та Дроктовея, XXVIII сторінки і «Чудодійна гробниця пана Св. Жермена Окзерського» XVII сторінок.

Цей дорогоцінний рукопис входив у колекцію Сера Томаса Ралея, а тепер зберігається в збірці п. Мікеланжело Поліцці.»

— Розумієш мене, Гамількаре? Рукопис Жегана Тумуйє в Сіцилії у Мікеланжело Поліцці. Дай Боже, щоб він любив учених! Я напишу до нього.

Так я одразу й зробив. В своєму листі я просив пана Поліцці позичити мені рукопис ученого ченця Тумуйє, кажучи йому на підставі яких титулів я смів уважати себе гідним такої ласки. Разом з тим я ставив до його розпорядження кілька недрукованих рукописів, які я маю і які не позбавлені цікавості. Я благав його зробити мені ласку і відповісти швидко, а під своїм підписом постав усі свої почесні титули.

— Пане! Пане! куди ви так біжите? кричала перелякана Тереза, женучись кільки

духу за мною по сходах з моїм капелюхом у руках.

— Я несу лист на пошту, Терезо.

— Господи праведний! Чи можна ж так вискочити без шапки простоволосому мов стерялись!

— Я таки божевільний, Терезо. Але чи багато на світі людей в своїм розумі? Давайте мені швидче капелюх.

— А рукавички, пане! а парасоля!

Я вже був на долині, а ще чув, як вона вона все ще кричала та бідкалась.

17 жовтня 1859.

Я дожидав відповіді пана Мікеланджело Поліцці з нетерпінням, яке я ледве стримував. Я не знаходив собі місця; рухи мої стали різкими; я відкривав і голосно захоплював свої книжки. Одного дня мені трапилось штовхнути ліктем Морері; Гамількар, що саме вилизувався, раптом спинився і з лапою за вухом, глянув на мене сердитим оком. Невже такого бурхливого життя мав він сподіватись під моїм дахом? Чи не було у нас мовчазної згоди вести мирне життя? А я порушив договір.

— Мій бідний товаришу, відповів я йому, — мною заволоділа могутня пристрасть; вона мене хвилює і керує мною. Пристрасти суть

вороги спокою, я з цим згоден; але без них не було б ні промислу, ні мистецтва на цім світі. Кожен дрімав би собі голий на куші гною і ти, Гамилькаре, не спав би цілий день на шовковій подушці в царстві книжок.

Я не викладав далі Гамилькарові свою теорію пристрастей, бо кляшниця принесла мені лист. На листі був штемпель з Наполя і от що було в листі:

«Найясніщий пане.

Я дійсно маю незрівнянний манускрипт «Золотої Легенди», який не уникнув вашої ясної уваги. Причини великої ваги рішуче і тиранично стоять на перешкоді тому, щоб я міг розлучитись з ним на один день, на одну однісеньку хвилину. Мені буде великою радістю і славою показати вам його в моїй скромній оселі в Джірдженті, яку ваша присутність прикрасить і осяє. Сподіваючися нетерпляче вашого приїзду, наслідуюсь назвати себе вашим, пане академику, низьким і покірним слугою

Мікеланджело Поліцці,
негоціант вином і археолог
Джірдженті (Сіцилія).»

Добре! Поїду до Сіцилії:

Extremum hunc, Arethusa, mihi concede laborem.

25 жовтня 1859.

Постанова моя була зроблена, справи залагожені, мені лишалося лише попередити клішницю. Признаюсь, що я довго вагався сказати їй, що їду. Я боявся її доводів, її насмішок, її благань та сліз. «Це добряча душа, казав я собі, — вона до мене привязана; вона захоче мене затримати, а один Бог знає, як вона чого захоче — слова, жестикуляції та крики їй дешево коштують. При цій нагоді вона покличе на поміч консієржку, паркетчика, матрасницю, сім дочок городника; вони всі постають на вколюшки у мене в ногах і плакатимуть і виглядатимуть такими бридкими, що я згожуся на все тільки, щоб їх не бачити.»

Отакі були страшні образи, примари хорого, що страх накопичив у моїй уяві. Так, страх, плодючий страх, як каже поет, породив ці потвори в моїм мозку. Бо, признаюсь на цих інтимних сторінках, я боюсь своєї клішниці. Я знаю, що вона знає, що я безсилий і це одбирає у мене всю відвагу в боротьбі з нею. Зутички такі бувають часто і я незмінно поступаюсь.

Та повідомити Терезу про мій від'їзд таки було треба. Вона прийшла до бібліотеки, з жменею дровець, щоб запалити невеликий во-

гонь, щоб спалахнуло тільки, як вона говорила, бо ранки були вже холодні. Я скося поглядав на неї, як вона присіла і сховала голову під виступ камина. Не знаю де в мене тоді взялася відвага, але я не вагався. Я встав і прохожуючись по кімнаті вздовш і впоперек, — до речі, сказав я легким тоном, з нахабством питомим трусам — до речі, Терезо, я їду в Сіцилію.

Сказавши це я ждав дуже зтурбований. Тереза не відповідала. Голова її у величезному очіпку zostавалася ще в камині і нічого з її особи не зражувало найменшого хвилювання. Вона підпихала тріски під дрова, от і все.

— Нарешті я побачив її обличчя; воно було спокійне, таке спокійне, що я розсердився.

— Справді, подумав я собі, ця стара дівка не має серця. Я їду, а вона навіть не зітхне. «А!» Невже для неї так мало значить відсутність її старого пана?

— Їдьте, пане, каже вона мені нарешті, та на шість годин вертайтесь, у нас сьогодні на обід така страва, що не може чекати.

Наполь, 10 листопаду 1859.

— *Co tra calle vive, magne e lave la faccia.*

— Розумію, мій друже; за три шаги напились, наїстись і вмитись, і все це можна

зробити одною скибкою кавуна, які ти розкладаєш на рундуці. Але забобони людини з заходу заважають мені використати з потрібною щирістю цю нехитру насолоду. Та й як я їстиму той кавун? З мене досить роботи, щоб утриматись на ногах у цім натовпі. Що за ясна і голосна ніч на Санта Лючія! Фрукти здіймаються горами на рундуках, освітлених різнофарбними папіровими лихтариками. На жаровнях, що горять просто під небом, парує в казанах вода і співає смаження в сковородах. Дух від смаженої риби та гарячої печені лоскоче мені ніс і примушує мене чхнути. При цій нагоді я переконуюсь, що хустка залишила кешеню мого сурдута. Мене на всі боки штовхає, підносить і мною крутить натовп, найбільш веселий, найбільш балакучий, найбільш живий та проворний натовп, який тільки можна собі уявити. Та ось саме молодиця, на чудові чорні коси якої я задивився, одним ударом свого еластичного та могутнього плеча, відштовхнула мене на три кроки назад, нічим не ушкодивши, в обійми якогось, що їсть макарони і приймає мене осміхаючись.

Я в Наполі. Як я сюди попав з кількома безформеними та покаліченими рештками мого багажу, я не можу вам сказати з тої причини, що й сам не знаю. Подорож моя відбу

лась у постійному розгубленню і мені здається, що тепер, в оцім осяянім місті я маю вигляд сови на сонці. Цієї ночі то ще гірше! Бажаючи придивитись до народніх звичаїв я пішов на Страда ді Порто, де я оце саме тепер. Навколо мене натовп жваво товпиться перед крамницями з наїдками, а я плаваю серед них, мов тріска по волі живих хвиль, що підіймаючи, щей голублять. Бо наполітанці у своїй жвавості мають ще шось лагідне і приємне. Мене не штовхають — мене колишуть і мені здається, що, гойдаючи мене сюди й туди, люде хотять, щоб я стоючи на ногах заснув. Я милуюсь, топчучи під ногами, брук із вулканової лави на Страді, я милуюсь цими носіями та рибалками, що вештаються, гомонять, співають, курять, жестикулюють, сваряться і цілуються з надвичайною скорістю. Вони живуть разом усима своїми почуттями і, самі не несвідомі своєї мудрости, пристосовують свої бажання до цього короткого життя. Підійшовши до одного дуже людного шинку, я прочитав на дверях його отакий вірш на наполітанському діалекті:

Друзі, їймо й піймо радісно
Поки є олія в каганці:
Хто знає, чи побачимось на тім світі?
Хто знає, чи на тім світі є шинок?

Подібні поради давав своїм приятелям Горацій. Ти їх діставав, Постуме, ти їх чула, Лейконоє, прекрасна бунтарко, що хотіла знати таємниці майбутнього. Те майбутнє стало тепер минулим і ми його знаємо і справді не варто було мучитися ради дрібниці; друг ваш виявив себе розумною людиною, коли радив бути мудрою та цідити грецькі вина. *Sapias, vna liques*. Бо прекрасна земля і ясне небо навчають спокійним насолодам. Та в душі, що їх мучить високе незадоволення, і це найблагородніші. Ти була з таких, Лейконоє; і прийшовши, на схилі мого життя, до міста де ти сяла красою, я з пошаною вітаю твою сумну тінь. Душі подібні твоїй були, під час христіанства, душами святих і чудесами їхніми сповнена «Золота Легенда». Твій друг Горацій залишив менш благородних нащадків і я вбачаю одного з його правнуків в особі шинкаря-поета, що саме оце наливає вино в чарки під своїм епікурейським написом.

А тим часом життя дає рацію другові Флаксові і його філософія є єдиною, що пристосовується до ходу речей. Подивіться на цього молодця, що спершись на живопліт оповитий виноградом, їсть морожене, дивлючись на зорі. Він і не нахилився б; щоб підняти з землі той старий рукопис, якого я

з такими труднощами шукаю. Та й справді, людина швидче сотворена для того, щоб їсти морожене ніж порпатись в старих текстах.

Я блукав далі навколо тих, що пили та співали. Тут були й закохані що, побравшись за стан, їли прекрасні овочі. Людина таки мабуть від природи недобра, бо вся ця чужа радість мене глибоко засмучувала. Цей натовп виявляв такий одвертий смак до життя, що обурював мою стриманість старого писака. А до того я був у розпуці, не розуміючи нічого з тої мови, що розтиналась навколо мене. Для філолога це було понижуючим досвідом. Отже я був дуже сердитим, коли кілька слів, сказаних позад мене примусили мене насторожити вуха.

— Цей дідусь напевне француз, Дімітрію. Мені шкода його: у нього такий розгублений вигляд. Обізвись до нього. У нього така добра кругла спина, правда, Дімітрію?

Це сказав жіночий голос по французькому. Насамперед мені було досить неприємно почути, що мене називають дідом. Хиба як шістьдесят два роки то вже й дід? Недавно оце, на мості Мистецтв, мій колега Перро д'Авріньяк компліментував мене, що я так молодо виглядаю, а він очевидно більше розуміється на віці, ніж ця ластівка, що щебече у мене за спиною, як що ластівки

щебечуть уночі. У мене кругла спина, каже вона! Ага! Мені таки це здавалось; але тепер відколи це сказала якась гуска, то я тому не вірю. І запевне не поверну голови, подивитись хто говорив, та я певен, що це була гарна жінка. Чому?

Тому, що тільки голос жінок гарних, або тих, що були гарні, тих, що подобаються або подобались, має таке багатство щасливих модуляцій та срібний дзвін, що згучить мов сміх. З уст негарної жінки тектиме може лагідніша і більш мелодійна мова, та запевне не така жвава та щебетлива.

Ці думки склалися у мене в голові менше ніж за секунду і одразу, щоб втекти від цих двох незнайомих, я кинувся в найгустіший натовп наполітанський, звернув у вузьку криву вуличку, освітлену тільки лампадою, що горіла пред нішою з Мадонною. Там я мав більше часу подумати, і признав, що ця гарна жінка (вона була напевне гарна) висловила, що до мене доброзичливу думку, яка була варта моєї подяки.

— «Цей дідусь напевне француз, Дімітрію. Мені шкода його, у нього такий розгублений вигляд. Обізвись до нього. У нього така добра кругла спина, правда, Дімітрію?»

Мені не треба було так раптом тікати, почувши ці ласкаві слова. Далеко більше при-

стало б мені обізватися ввічливо до дами з ясною мовою, вклонитися їй і сказати приблизно от що «Пані, я нехотячи почув, що ви оце сказали. Ви хотіли стати в пригоді бідному дідові. Ви вже досягли свого, пані: один згук французького голосу зробив меніприємність, за яку я вам дякую.» Безумовно я повинен був звернутися до неї з такими словами, або якимись іншими подібними до цих. Вона напевне французка, бо голос у неї французький. Голос французьких дам найприємніший на світі. Чужинці, так само як ми, відчувають його чар. Філіппо з Бергамо сказав 1483 році про Орлеанську Дівчину: «Голос у неї був лагідний як у жінок її краю». Той до кого вона говорила називався Дімітрій. Він напевно росіянин. Це багаті люде, що розвозять світами свою нудьгу. Мені шкода багатих: маєтки їхні оточують їх, а не доходять до середини; в середині вони бідні і позбавлені всього. Нужденість багатих заслуговує співчуття.

Додумавшись до цього я опинився в узенькій вуличці, чи по наполітанському кажучи в *sotto portico*, що снувалася попід стількома арками та балконами, що жадне світло з неба туди не доходило. Я заблудив і, здавалось, був засуджений шукати цілу ніч дороги. Щоб у когось спитати то треба було

зустріти людське обличчя, а на те я не мав надії. В розпуці я пішов навмання в першу вулицю, чи краще сказати в страшений перевулок де людям тільки горла ріжуть. Так він виглядав і таким він у дійсності і був, бо не пройшло і двох хвилин, як я туди зайшов, як побачив двох людей, що бились на ножах. Вони нападали один на одного і язиком, не тільки ножем і з лайок, якими вони обмінювались, я зрозумів, що то були соперники. Я звернув обережно в сусідню вуличку поки ці добродії займалися своїми справами, не звертаючи й найменшої уваги на мої. Якийсь час я йшов навмання і стративши відвагу сів, зневірившись, на якусь кам'яну лаву і зажурився, що так нерозважно і такими манівцями втік від Дімітрія та його товаришки з ясним голосом.

— Доброго здоров'я, сіньоре! Чи ви оце вернулися з Сан-Карло? Чи чули діву? Нема як Наполі, щоб так співали як вона.

Я підвів голову і пізнав господаря свого отелю. Я сидів коло самого мого отелю, під самим своїм вікном.

Монте-Аллегро, 30 листопаду 1859.

Ми спочивали, я, мої проводники та їхні мули, на шляху з Шіакка до Джірдженті, в

заїзді у бідному селі Монте-Аллегро, населення якого, хоре на малярію труситься на сонці від пропасниці. Та вони всежтаки ще zostались греками, і їхня веселість перемагає усе. Деякі з них товпилися навколо корчми з радісною цікавістю. Як би я вмів розказати їм казку, то вони б забули всі свої життєві біди. Вони мали інтелігентний вигляд, а жінки, хоч засмалені сонцем і змучені були дуже граціозні в довгих чорних плащах.

Передо мною були руїни, поточені морським вітром, на яких не росло навіть трави. Понурий сум пустині панує над цією безплідною землею, поребане лоно якої ледве годує кілька обідраних мімоз, кактусів, та невеличких пальм. За двадцять кроків від мене, вздовш ривчака, біліло мов кістяки каміння. Мій гід сказав мені, що то потік.

Вже два тижні як я перебуваю у Сіцилії. В'їхавши в цю Палермську затоку, що відкривається між двома могутніми та голими масивами, Пеллегріно і Катальфано, та в'ється вздовш Золотої Мушлі, зарослої миртами та помаранчами, я так був зачарований, що постановив оглянути цей острів, такий благородний своїми спогадами та прекрасний лініями своїх гір. Старий пілігрим, посивівши на варварському Заході, я зважився ступити

на цю клясичну землю і, умовившись з провідником, подався з Палермо до Трапані, з Трапані до Зелінонте, з Зелінонте до Шіяка, звідки я виїхав сьогодні вранці до Джірдженті, де повинен знайти рукопис Жана Тумуйє. Уся та краса, яку я бачив, ще стоїть у мене перед очима, що я вважаю непотрібним описувати її. Нащо псувати свою подорож, нагромажуючи записки? Той, хто справді любить, не занотовує своє щастя.

Віддаючись меланхолії сучасного та поезії минулого, з душею повною прекрасних образів та очима повними гармонійних та чистих ліній, я смакував у тавёрні в Монте-Аллегро густе та палке вино, коли до салі ввійшла гарна молода жінка в солом'янім капелюсі та сукні з сирового шовку. У неї були темні коси, чорні та блискучі очі. По її ході я пізнав, що вона парижанка. Вона сіла. Господарь поставив перед нею шклянку свіжої води та букет роз. Уставши, як вона увійшла, я одійшов трохи від столу, з дискреції, і робив вигляд, що роздивляюсь ікони, порозвішувані на стінах. Я дуже добре завважив, що, побачивши мене спиною, вона зробила рух здивовання. Я підійшов до вікна і дивився на розмальовані повозки, що проїздили по кам'янистому шляху, оточеному кактусами та берберськими смоковницями.

Поки вона пила холодну воду, я дивився на небо. В Сіцилії це невимовна насолода пити свіжу воду та дихати повітрям. Я прошепотів до себе самого вірш атенського поета: «О святе сонце, око золотого дня.»

Тим часом французька дама слідкувала за мною з дивним зацікавленням і хоч як я стримувався, щоб не дивитись на неї більш ніж було ввічливо, я відчував на собі її погляд. Я здається маю дар вгадувати не дивлючися, що на мене хтось дивиться. Багато людей думають, що мають також цей таємний дар, але в дійсності нас попереважає якась ознака, така легка, що уникає нашої уваги. Дуже можливо, що я бачив прекрасні очі цієї дами, як вони відбивались у віконній шибці.

Коли я повернувся до неї наші погляди зустрілись.

Чорна курка підійшла і почала щось клювати на погано підметеному помості кімнати.

— Ти хочеш хліба, відьмо, сказала молода жінка кидаючи їй крихти, що залишилися на столі.

Я пізнав голос, який чув уночі на Санта-Лючія.

— Вибачте пані, обізвався я відразу. — Хоч ви мене і не знаєте, але я мушу виконати перед вами свій обов'язок і подякувати вам

за доброжичливу увагу до старого земляка, що пізно уночі блукав по вулицях Наполя.

— Ви мене пізнали, пане, відповіла вона, — я вас теж пізнала.

— По моїй спині, пані?

— А! ви чули як я казала своєму чоловікові, що у вас добра спина. Це не могло вас образити. Мені було б дуже шкода; як що ви росердились.

— Навпаки, пані, ви мені зробили приємність; увага ваша, принаймні в своєму принципі, мені здається справедливою і глибокою. Вираз є не тільки в рисах обличчя. Бувають руки одухотворені і руки без жадної уяви. Бувають лицемірні коліна, егоїстичні лікті, задавакуваті плечі та добрі спини.

— Це правда, сказала вона, — та я пізнаю вас також і в обличчя. Ми вже зустрічалися перше, в Італії, або десь инде, не знаю вже де. Князь і я, ми багато подорожуємо.

— Я не думаю, щоб я мав щастя десь вас бачити, пані, відповів я їй. Я стара, самотня людина. Я прожив своє життя над книжками і мало подорожував. Ви це бачили по моїй розгубленности, за яку вам стало мене шкода. Я жалкую, що жив таким самотним та домосідним життям. З книжок можна безперечно дечому навчитись, але далеко більше навчишся подорожуючи.

— Ви парижанин?

— Так, пані. Я вже сорок років живу в тому самому будинкові і дуже рідко вихожу. То правда, що цей будинок стоїть на березі Сени в найславнішому й найкращому на світі місці. З вікна мені видно Тюілері, і Лувр, Новий міст, дзвіницю Собору Божої Матері, вежі Палати Правосуддя та шпиль Святої Капелли. Усе це каміння має мову, говорить, воно оповідає мені славному історію французів.

При цій мові молода жінка здавалась дуже втішеною.

— Ваше помешкання на набережній? спитала вона мене живо.

— На набережній Малаке́, відповів я їй, — на третьому поверсі в будинку торговця гравюрами. Я називаюся Сильвестр Боннар. Імя моє мало відоме, хоч я й член Академії, та мені досить того, що мої приятелі його не забувають.

Вона дивилася на мене з виразом надзвичайного здивовання, зацікавлення, суму та ніжності, що я не міг зрозуміти, чому таке просте оповідання могло дати молодій невідомій такі різні та глибокі емоції.

Я чекав, що вона пояснить своє здивовання, але в салю ввійшов велетень, мовчазний, лагідний і сумний.

— Мій чоловік, сказала вона мені, — князь Трепов.

І вказуючи йому на мене:

— Пан Сильвестр Боннар, член Французкої Академії.

Князь вклонився плечами. Вони в нього були високі, широкі й понурі.

— Моя люба, сказав він, — мені дуже шкода переривати вашу розмову з паном Сильвестром Боннаром, але екіпаж уже запряжено і нам треба приїхати в Мелло ще до ночі.

Вона встала, взяла рози, що дав їй господарь і вийшла з салі. Я вийшов за нею і поки князь доглядав, як запрягали та пробував чи міцні ремні, стоячи під альтанкою, вона мені сказала, осміхаючись:

— Ми ідемо до Мелло; це мізерне село шість л'є від Джірдженті, і ви ніколи не вгадаєте чого ми туди ідемо. І не пробуйте. Ми ідемо за коробочкою сірників. Дімітрій збирає колекцію коробочок від сірників. Він пробував різні колекції: собачі ошийники, гудзики від уніформ, поштові марки. Але тепер тільки коробочки від сірників його цікавлять... маленькі коробочки з картону з малюнками. У нас уже є п'ять тисяч двіста чотирнадцять різних типів. Деякі було страшенно тяжко знайти. Наприклад ми знали, що в Наполі зроблено було коробочки з пор-

третами Мацціні та Гарібальді і що поліція захопила всі коробочки і посадила до тюрми фабриканта. Довго шукаючи і роспитуючись ми знайшли одну таку коробочку у селянина, який продав нам її за сто лір, а потім доніс на нас поліції. Поліціанти потрусили наші речі, не знайшли коробочки зате вкрали мої дорогоцінності. Тоді і я набрала смаку до збирання колекції. Це літо ми поїдемо до Швеції, щоб поповнити наші серії.

Я відчував, мушу признатись, трохи жалісливої симпатії до цих завзятих колекціонерів. Розуміється мені було б більше до вподоби, як би пан і пані Трепови збирали в Сіцилії античні мармори, розмальовані вази або медалі. Мені було б до вподоби, як би вони цікавились руїнами Агрідженте та поетичними легендами Єрікса. Але зрештою вони збирали колекцію, вони були того самого братства, і чи міг я насміхатися над ними, не насміхаючись тим самим трохи над собою самим?

— Тепер ви знаєте чому ми подорожуємо в цій гидкій країні, додала вона.

Тут симпатія моя зникла раптом і я відчув деяке обурення.

— Ця країна не гидка, пані, відповів я. Ця земля є земля слави. Краса є така велика і така свята річ, що віки варварства не

можуть стерти її до того, щоб не лишилося кілька чарівних рештків. Величність античної Церес ще витає над безплідними горами і грецька муза, що для неї дзвеніли божествені голоси Аретузи та Менали, ще співає у мене в ухах на оголеній горі та у пересохлому потокові. Так, пані, в останні дні існування нашої землі, коли наша порожня куля, котитиме, як сьогодні місяць, в просторах свій блідий труп, земля, що несе на собі руїни Зелінонте, збереже, серед загальної смерти, ознаки краси і тоді, тоді принаймні не знайдеться легковажних уст, щоб глузувати над її самотньою величністю.

Ледве я вимовив ці слова як зрозумів їх недотепність. «Боннаре, кажу я сам до себе, отакий старий, як оце ти, що цілий свій вік просидів над книжками, не вмів розмовляти з жінками.» На щастя для мене пані Трепова зрозуміла з моєї промови не більше, ніж як би я говорив по грецькому.

Вона відповіла мені лагідно:

— Дімітрій нудиться і я теж. От у нас є коробочки від сірників. Та навіть коробочки від сірників можуть обриднути. Колись у мене були турботи і мені не бувало нудно; турботи — це велика розвага.

Зворушений моральною бідністю цієї гарної жінки я сказав їй:

— Пані, мені шкода, що у вас немає дітей. Як би у вас було хоч одно, у вас з'явилася б мета в життю і думки ваші стали б разом поважнішими і давали б вам більше потіхи.

— У мене є син, відповіла вона. Він уже великий, мій Жорж, цілком дорослий чоловічина йому одинадцять років. Я люблю його так само як він був малим, та це вже не те.

Вона простягла мені розу з свого букета, осьміхнулась і, сідаючи в повоз, сказала:

— Ви не можете знати, пане Боннаре, як я була рада вас побачити. Я сподіваюся зустрітися з вами в Джірдженті.

Джірдженті, того самого дня.

Я уместився як міг краще в своїй «летиці». Летіка — це повозка без коліс, чи носилки, коли хочете, прив'язані до двох мулів, один напереді другий ззаду. Звичай це дуже старий. Я часом бачив такі носилки намальовані в манускриптах XIV віку. Я тоді й не знав, що такі самі носилки понесуть мене колись з Монте-Алегро до Джірдженті. Не треба нічого зарікатися.

На протязі трьох годин мули дзвеніли балабонцями та кресали підковами вапнястий ґрунт. Тим часом як по обидва боки мене розгорталися поволи, між двома живоцплотами з

кактусів алое, безплідні форми африканського краєвиду, я міркував про манускрипт ученого ченця Жана Тумуйє і бажав його з щирим запалом, який мене самого зворушував, стільки я знаходив у ньому дитячої невинности та зворушливого дитинства.

Запах роз, який над вечір стало краще чути, нагадав мені пані Трепову. На небі зблищала Венера. Я міркував собі, що пані Трепова гарненька жінка, дуже проста і дуже близька до природи. Думки в неї як у кицьки. Я не знайшов у неї й найменшого з тих благородних зацікавлень, що хвилюють душі, тих, що думають. А тим часом вона по своєму висловила глибоку думку: «Як маєш турботи то не нудишся». Вона отже знає, що на цьому світі турботи і страждання це наша найпевніша розвага. Великі істини не відкриваються без труда та праці. Якою ж працею княгиня Трепова придбала оцю-о?

Джірдженті, 30 листопаду 1859.

На другий день я прокинувся в Джірдженті у Джелліаса. Джелліас був багатий громадянин старого Аґрігенте. Він був однаково славний, як своєю щедрістю так і своєю пишнотою і подарував містові велику кількість дарових гостинниць. Уже тринадцять віків

минуло як Джеліас умер, і в культурних народів тепер вже немає дарової гостинности. Та імя Джеліаса стало іменем готелю, де я, за допомогою втоми, міг проспати ніч.

Новітнє місто Джірдженті скупчило на акрополю давнього Аґрігенте свої вузькі та тісно побудовані будинки, над якими здіймається понура еспанська катедраля. З моїх вікон мені було видко на схилі до моря білий ряд напівзруйнованих храмів. Одні тільки ці руїни мають в собі якусь свіжість, решта все сухе й безплodne. Вода й життя покинули Аґрігенте. Вода, божественна Нестіс аґрігентійця Емпедокля⁵⁾, так потрібна живим істотам, що пооддаль від річок та джерел ніщо не живе. Але порт Джірдженті, за три кілометри від міста, провадить велику комерцію. Отже це тут, кажу собі, в цьому мертвому місті, на цій крутій скелі знаходиться рукопис ученого ченця Тумуйе! Я попросив, щоб мені показали де живе Мікель-Анджело Поліцці і подавсь до нього.

Я застав п. Поліцці, одягненого з ніг до голови у жовте, як він смажив на сковороді ковбаси. Побачивши мене він випустив ручку сковородки, зняв догори руки і почав гукати від ентузіазму. Це був невеликий чоловічок з прищуватим обличчям, плесковатим носом, висунутим підборіддям та круглими очима,

що разом творило надзвичайно виразну фізіономію.

Він назвав мене Екселленцію, сказав, що означить цей день білим камінчиком і просив мене сісти. Покій де ми були служив разом кухнею, салоном, кімнатою до снання, ательє та винним льохом. Тут видко було плиту до варева, ліжко, полотна, мольберт, пляшки та червоний перець. Я кинув оком на малюнки, що покривали стіни.

— Мистецтво! Мистецтво! скрикнув п. Поліцці, знов знявши руки до неба; Мистецтво! Яка гідність! Яка втіха! Я маляр, Екселленціє!

Він показав мені недокінченого святого Франціска, що так міг би й зоставатись без великої шкоди для мистецтва і для культу святого. Потім показав мені кілька старих малюнків кращого стилю, але, здалося мені, недискретно реставрованих.

— Я відновлюю, сказав він мені, — старі малюнки. О! старі майстри! Яка душа! Який геній!

— Отже правда, спитав я в нього, — що ви zarazом і художник, і антиквар, і торговець вином?

— До послуг Вашої Екселенції, відповів він. У мене саме тепер є «Дзукко» кожна

краплина которого то вогняна перлина. Я дам Вашій Екселенції покоштувати.

— Я дуже поважаю сіцилійські вина, відповів я йому, та я прийшов до вас не ради пляшок, пане Поліцці.

Він:

— То значить ради малюнків. Ви amator. Я маю надзвичайну радість приймати у себе amatorів штуки. Я покажу вам шедевр Монреалезе, так, Екселенціє, його шедевр! Поклонення пастухів! Це перла сіцилійської школи!

Я:

— Я подивлюся на цей малюнок з приємністю, але поговоримо попереду про те, що мене привело сюди.

Його рухливі оченята спинилися на мені з цікавістю і не без жорстокого занепокою я помітив, що він не підозривав навіть чого я прийшов.

Дуже зтурбований, відчуваючи холодний піт на чолі я пробелькотів приблизно отакі слова:

— Я приїхав умисне з Парижу, щоб познайомитися з рукописом «Золотої Легенди», який, ви казали, маєте у себе.

При тій мові він зняв догори руки, роззявив безмірно рота, витріщив очі і виявив ознаки найживішого стурбовання.

— О! Манускрипт «Золотої Легенди»! Перла, Екселенціє, рубін, діамант! Дві мініатюри таких досконалих, що в них мов рай видко. Яка лагідність! Ці фарби взяті у віночка квітки, мов справжній той мед для очей! Джуліо Кловіо не зробив би краще!

— Покажіть же його мені, кажу йому не можучи захвати ні свого непокою, ні своєї надії.

— Вам його показати! скрикнув Поліцці, — та чи можу я, Екселенціє? У мене його вже немає! У мене його вже немає!

Він, здавалося, хотів повіривати на собі волосся. Та й повіривав би його собі все, я б йому не перешкаджав. Але він сам спинився, перше ніж міг собі зашкоди.

— Як? кажу йому середито, — як? То ви кличите мене з Парижу до Джірдженті, щоб показати мені манускрипт, а коли я приїзжаю, ви мені кажете, що у вас його вже немає. Це негідно, пане добродію, нехай усі чесні люде суддять ваш учинок.

Хто б мене побачив тоді то міг би досить правильно уявити собі скажену вівцю.

— Це негідно! Негідно! повторяв я простягаючи тремтячі руки.

Мікель-Анджело Поліцці впав на стілець в позі умираючого героя. Я бачив як очі його

сповнилися сльозами, а чуб, що досі стремів до гори, повис космами на чоло.

— Я батько, Екселенціє, я батько! скрикнув він заломивши руки.

І з риданням додав:

— Мій син Рафаелло, син моєї покійної жінки, смерть котрої я оплакую вже п'ятнадцять років, Рафаелло, Екселенціє, йому захотілося осісти в Парижі. Він найняв крамницю на вулиці Лафїт, щоб продавати рідкості. Я дав йому все, що у мене було найдорожчого, я йому дав свої найдорожчі майоліки, свої найкращі фаянси з Урбіно, свої картини великих майстрів, та ще які картини, сіньоре! Мені сліпить очі, як я тільки про них подумаю! і всі з підписами! Нарешті я дав йому манускрипт «Золотої Легенди». Я віддав би йому своє тіло й кров свою. Єдиний син! Син моєї покійної, святої жінки.

— Отак, кажу йому, тим часом як я, повіривши вам на слово, їду сюди вглиб Сіцилії за манускриптом ученого ченця Тумуйє, цей манускрипт виставлено у вітрині на вулиці Лафїт, за кілька сот метрів від мене!

— Він там був це свята правда, відповів мені Поліцці раптом прояснівши, — він там є і досі, принаймні я так думаю, Екселенціє!

Він узяв на ноличці карточку і подав мені, кажучи:

— Осьде адреса мого сина. Доведіть її до відома ваших приятелів і ви мене зобов'яжете. Фаянси, емалі, матерії, картини; у нього є великий вибір річей штуки та античних, слово чести. Підіть до нього він покаже вам манускрипт «Золотої Легенди». Дві мініатюри на прочуд свіжі.

Я безсило взяв карточку, яку він мені простяг.

Цей чоловік зловживав моєю слабкістю ще раз попрохавши мене розповсюжувати в товариствах імя Рафаелло Поліцці.

Я вже брався за клямку від дверей, як мій сіциліянець схопив мене за руку. У нього був натхнений вигляд:

— А! Екселенціє, сказав він мені, чим не прекрасне наше місто! Тут родився Емпедокл. Емпедокл! Який великий чоловік і який великий громадянин! Яка сміливість думки! Яка душа! Там на пристані є статуя Емпедокла, перед якою я кожен раз скидаю шапку, як прохожу. Коли Рафаелло, мій син, виїздив, щоб заснувати торгівлю старими речами на вулиці Лафїт у Парижі, я повів його на пристань нашого міста і у підножжа статуї Емпедокла я дав йому своє батьківське благословення. «Памятай Емпедокла», казав я йому. А! Сіньоре!

— Нашій нещасній батьківщині требаб те-

пер нового Емпедокла! Хочете може, щоб я провів вас до його статуї, Екселенціє? Я буду вам проводником, щоб оглянути руїни. Я покажу вам храм Кастора й Полукса, храм Юпітера Олімпійського, храм Юнони Люцініанської, стару криницю, могилу Терона та Золоті Ворота. Проводники для туристів всі осли. Я добрий проводник: ми зробимо розкопки, коли хочете? Ми познаходимо скарби. Я маю досвід і хист до роскопок. Я знахожу шедеври на місцях, де вчені нічого-сенько не знайшли.

Мені вдалося викрутитись. Але він побіг за мною, спинив мене на долині коло сходів і став шопотіти на вухо:

— Екселенціє, слухайте: я поведу вас по місту, я покажу вам наших Джірджентинок! Сіциліянки, сіньоре, антична краса! А то покажу вам селяночок, хочете?

— Ідіть ви к чорту! скрикнув я обурений.

І втік на вулицю zostавивши його з розведеними руками.

Одійшовши так, що він не міг мене бачити, я сів знеможено на камінь і сперши голову на руки, став собі міркувати.

— Чи для цього, міркував я, чи для цього приїхав я до Сіцилії, щоб вислухувати такі пропозиції?

Безперечно цей Поліцці був шахрай, син його був такий самий. Але що вони таке задумали? Я не міг того розібрати. А тим часом був знищений і зажурений.

Легкі кроки та шелестіння сукні примусили мене підвести голову і я побачив, що до мене підходила княгиня Трепова. Вона стримала мене, щоб не вставав з камінної лави, взяла мене за руку і лагідно сказала:

— Я вас шукала, пане Сільвестре Боннаре. Для мене було великою радістю зустріти вас. Мені хотілося б залишити вам приймний спогад про нашу зустріч. Справді, мені б дуже хотілося.

Коли вона так говорила, мені здалося, спід вуальки я помітив, що вона осміхалась, а на очах в неї бренила сльоза.

Князь теж підійшов і покрив нас своєю колосальною тіню.

— Покажи, Дімітрію, покажи панові Боннарові твою дорогоцінну здобичу.

Слухняний велетень простягнув мені коробочку сірників, поганеньку коробочку з картону, прикрашену головою, червоною та синьою фарбами, під якою було підписано, що то Емпедокл.

— Я бачу, пані, бачу. Але гидкий Поліцці, до я якого я не ражу вам посилати князя Трепова, посварив мене навіки з Емпе-

доклом, а цей портрет не таких, щоб зробити мені старого філософа приємним.

— Воно негарне, сказала вона, — але рідко трапляється. Коробочок цих нігде не можна знайти; треба купувати їх на місці. О семій годині уранці Дімітрій був уже на фабриці. Ви бачите, що ми не прогаяли дурно свого часу.

— Я бачу це дуже добре, пані, відповів я гірко, — але я прогаяв свій і не знайшов того, за чим так здалеку приїхав!

Вона, здалось зацікавилась моєю пригодою.

— Вам сталося щось неприємне? спитала вона мене живо. — Чи не можу я стати вам як небудь у пригоді? Розкажіть мені, будь ласка, що вам таке сталося.

І я оповів їй, що сталося. Оповідання моє було довге, але воно здавалось зворушило її, бо після того вона поставила мені багато запитань, що на мою думку свідчили про зацікавлення. Вона захотіла знати точну назву манускрипту, його формат, вигляд, час з якого він був; спитала мене адресу Рафаелло Поліцці.

Я подав їй ту адресу, роблючи в такий спосіб (така доля!) те, що гидкий Мікельанджело Поліцці мене просив.

Часом буває тяжко спинитися і я знов роз-

почав свої скарги та нарікання. На цей раз пані Трепова почала сміятись.

— Чого ви смієтеся? кажу їй.

— Тому, що я недобра жінка, відповіла вона мені.

І зникла, залишивши мене самого і збитого з толку на тому камені, де я сидів.

Париж, 8 грудня 1859.

Мої подорожні скрині, ще невипаковані, застановляли їдальню. Я сидів за столом, заставленим тими добрими стравами, що Франція постачає для ласуїнів. Я їв шартрезький паштет; що сам один спонукає любити рідний край. Тереза стояла передо мною, склавши руки на білому хвартусі, і дивилась на мене з доброзичливістю, неспокоєм та жалістю. Гамількар терся коло моїх ніг і слинив від радості.

Оцей вірш старого поета прийшов мені на пам'ять:

«Щасливий той, хто, як Уліс, повернувся з гарної подорожі.»

— Ну от, думав я собі, я їздив надаремне, повернувся з порожніми руками, але, як і Уліс, я повернувся з гарної подорожі.

І проковтнувши останню краплю кави, попрохав у Терези палицю й капелюх, які вона

дала мені з осторогою: вона боялася нового від'їзду. Я заспокоїв її попрохавши приготувати обід на шосту годину.

Мені було вже виразною приємністю блукати без мети по вулицях Парижу так я побожно люблю його брук, його каміння. Та у мене була мета і я пішов просто на вулицю Лафїт. Дуже швидко я там знайшов крамницю Рафаелло Поліцці. Її було помітно по великій кількості старих малюнків, що, хоч і підписані різними славними іменами, уявляли тим часом певну родинну схожість між собою, що навела б на думку про зворушливу братність геніїв, як би не була швидче наслідком штудерности пензля п. Поліцці-батька. Збогачена цими підозрілими шедеврами, крамниця була заставлена дрібними речами як кінжали, кубки, ковші, вази, мідні казанки та еспано-арабські тарілі з металевим поливом.

На португальському кріслі з прикрашеної гербами шкури, лежав примірник «Часослова Симона Востра» розкритий на сторінці з астрологічною фігурою, а старий Вітрувій⁶⁾ розгортав на старовинній скрині свої величаві гравюри каріатидів та атлантів. Це удаване безладдя, під яким ховалося студіоване розміщення, ця штучна випадковість, з якою речі були розкидані, щоб виявити свою найкращу

сторону, збільшили б моє недовірря, та недовірря, яке вселяло в мене одно імя Поліцці, не могло збільшитись, бо було безмежне.

П. Рафаелло, що був там мов єдиною душею тих ріжноманітних та розкиданих речей, здався мені флегматичним молодим чоловіком, ніби якийсь англієць. У нього ніяк не видно було тих неймовірних здібностей до міміки та декламації, які виявляв його батько.

Я сказав йому, що мене привело; він одчинив шафу і витяг звідти манускрипт, який поклав на стіл, де я міг розглядати, до схочу.

Я в життю своєму не відчував подібного зворушення, за винятком кількох місяців моєї молодости, спогад про які, хоч би я прожив і сто років, останеться до моєї останньої хвилини життя таким свіжим у моїй душі, як і в перший день.

Це таки був манускрипт описаний бібліотекарем Сера Томаса Ралея. Це таки був манускрипт ученого ченця Тумуйє, що я бачив перед собою, до якого я доторкався! Твір Воражіна було в ньому значно скорочено, але це мені було мало важне. Неоцінімі додатки ченця з Сен-Жермен-де-Пре були тут. Це було головною точкою! Я хотів читати життя святого Дроктовея і не міг: очі мені роз-

бігались так, що я читав усі стрічки разом, а в голові гуділо мов водяний млин, серед ночі у полі. Проте я впізнав, що манускрипт виявляв ознаки найбезперечнішої автентичности. Обидві мініатюри «Очищення Пресв. Діви» та «Коронування Прозерпини» були важкого малюнку та кричучих фарб. Дуже зіпсовані в 1824, як то свідчив каталог Сера Томаса, вони з того часу придбали нову свіжість. Це чудо мене не дуже здивувало. Та й яке значіння мали для мене мініатюри? Життя та вірші Жана Тумуйє оце був скарб. Я вбирав у себе все, що мої очі могли захопити.

Удаючи байдужий вигляд я спитав п. Рафаелло, що коштує цей манускрипт і дожидаючи відповіді благав Бога, щоб ціна не переважала мої заощажені гроші, вже дуже зменьшені коштовною подорожжю. П. Поліці відповів мені, що він не міг продати цю річ бо вона йому більше не належала і мала бути проданою з аукціону, разом з іншими манускриптами та кільком першими друкованими зразками.

Це було для мене тяжким ударом. Я спробував прийти до пам'яті і міг відповісти приблизно ось що:

— Ви мене дивуєте, пане. Ваш батько, якого я недавно бачив в Джірдженті, запевняв мене, що манускрипт належить вам. Не ли-

чить же вам давати мені привід сумніватися в словах пана вашого батька.

— Він мені дійсно належав, відповів мені Рафаелло з цілковитою простотою, — але вже більше не належить. Я продав цей дорогоцінний рукопис аматорові, імя якого мені заборонено називати, а він, з причин, про які я мушу мовчати, примушений продати свою колекцію. Я маю честь бути довіреним мого клієнта і він доручив мені скласти каталог і впорядкувати продаж, який відбудеться 24 грудня. Коли хочете, дайте мені вашу адресу я матиму за честь послати вам каталог, який тепер в друку і в якому ви знайдете «Золоту Легенду» під числом 42.

Я дав свою адресу і вийшов.

Увічлива поважність сина не подобалась мені так само, як нахабна міміка батька. З глибини моєї душі я ненавидів хитрощі цих підлих торговців. Мені було ясно, що обидва шахраї порозумілись і що вони придумали цей аукціон через урядовця-оцінщика, щоб піднести незмірно ціну, без того, щоб їм можна було це закинути, на манускрипт, який я так бажав мати. Я був у їхніх руках. Бажання, навіть найневинніші, мають в собі те зло, що віддають нас у владу іншим і роблять нас залежними. Свідомість ця була мені жорстокою, та не позбавила мене бажання посі-

дати твір ученого ченця Тумуйє. Поки я отак міркував собі, збираючись перейти вулицю, то спинився, щоб пропустити колясу, що в'їздила в ту вулицю з якої я виходив, і за шклом я пізнав пані Трепову, яку пара вороних коней та кучер, у ф'ютрі мов той московський боярин, везли з дуже великою парадю. Вона мене не бачила.

— Нехай вона, кажу собі, — знайде те, що шукає, чи швидче, те, що їй підходить. Цього я їй бажаю у відповідь на той жорсткий сміх, з яким вона прийняла мою нещасливу пригоду в Джірдженті. У неї стільки душі, як у тої синиці.

І сумно я дійшов до мостів.

Вічно байдужа природа привела, не поспішаючи, а ні спізняючись, день 24 грудня. Я подався до Отель Буліон, місця де мався відбутись продаж і в салі № 4 зайняв місце коло самого столу, де повинні були сидіти комісар-оцінщик Булуз та експерт Поліцці. Саля помалу почала сповнятися знайомими мені обличчями. Я стиснув руку кільком старим книгарям з набережної; та обережність, до якої примушує кожне велике зацікавлення, найбільш довірливих, примусила мене замовчати причину моєї незвичайної присутності в саях Отелю Буліон. Навпаки, я роспитувався цих панів чим вони могли за-

цікавитися на аукціоні Поліцці і мав задоволення почути від них про все інше, крім того, що привело мене.

Саля поволи сповнилася заінтересованими та цікавими і, з півгодинним спізненням, комісар-оцінщик, озброєний своїм молотком, писарь з паперами, експерт з каталогом та викрикувач з коновкою на довгій тичці, зайняли з міщанською урочистістю, місця на естраді. Служачі ліцитаційної салі вистроїлися коло естради. Коли урядовець від міністерства оголосив, що продаж почався, в салі утворилась напівтиша.

Спершу продані були за дешеву ціну досить банальна серія *Preses riae* з мініатурами. Непотрібно говорити, що ці мініатури були досконалої свіжости. Низькі ціни аукціону піддали відваги дрібним торговцям, вони змішалися з нами і обісмілили. Надійшли перекупці казанів і, дожидаючи, покіль відчиняться двері сусідньої сам, оверніятські⁷⁾ дотепи покривали голос вигукувача.

Роскішне видання «Жидівських війн» оживило увагу. Його довго торгували «П'ять тисяч франків, п'ять тисяч», оголошував вигукувач серед притихлих від зачудовання казанщиків. Сім чи вісім антифони збірників перейшло за низьку ціну. Груба перекупка в кухвайці і простоволоса, захочена великим

розміром книжки та невеликою ціною, придбала собі один з тих антифонів за тридцять ф'ранків.

Нарешті експерт Поліції поклав на стіл № 42: «Золота Легенда» манускрипт на французькій мові, оригінальний, дві прекрасних мініатюри, три тисячі ф'ранків.

— Три тисячі! Три тисячі! заревів вигукувач.

— Три тисячі, підхопив сухо комісар-оцінщик.

В висках у мене стукало і, мов крізь туман, я бачив багато поважних облич, що всі повернулися до манускрипта, який слуга носив по салі.

— Три тисячі п'ятьдесят! сказав я.

Я злякався згуку свого голосу і почував себе ніяково, побачивши, що всі обличчя повернулися до мене.

— Три тисячі п'ятьдесят! закричав викрикувач, підхоплюючи мою ціну.

— Три тисячі сто! обізвався п. Поліції.

Тоді почався героїчний поєдинок між експертом і мною:

— Три тисячі п'ятьсот!

— Шістьсот!

— Сімсот!

— Чотири тисячі!

— Чотири тисячі п'ятьсот!

Потім одним страшним скоком п. Поліцці скочив раптом на шість тисяч. Шість тисяч ф'ранків — це було все, що я мав до розпорядження. Це для мене було можливим, Я р'іскнув неможливе:

— Шість тисяч сто! скрикнув я.

Ой леле! неможливого навіть не було досить.

— Шість тисяч п'ятьсот, об'їзавсь спокійно п. Поліцці.

Я нахилив голову і сидів, роззявивши рота нічого не сміючи відповісти викрикувачеві, який кричав мені:

— Шість тисяч п'ятьсот! Шість тисяч п'ятьсот!

— Всі чули? підхопив комісар-оцінщик. — Шість тисяч п'ятьсот. Всі чули? Ніхто не дає більше, як шість тисяч п'ятьсот ф'ранків?

Урочиста тиша панувала в салі. Раптом я відчув як череп мій розколовся, це був молоток міністеріяльного урядовця, що коротким стуком на естраді присуджував безповоротно № 42 п. Поліцці. Одразу ж перо писаря забігало по штемпл'ованому паперу і зареєструвало цю велику подію в одній стрічці.

Я був пригнічений, мені треба було повітря і передишки. Проте я не залишав свого місця. Поволи я став приходити до па-

мяти. Надія уперта. Я її не втратив. Я подумав, що новий власник «Золотої Легенди» може бути якийсь розумний і щедрий бібліофіл, який дозволить мені бачити манускрипт і дозволить навіть опублікувати найголовніші частини. І тому, коли скінчився аукціон, я підійшов до експерта, що саме сховався з естради.

— Пане експерте, кажу йому, — чи ви купили № 42 для себе, чи на припоручення?

— На припоручення. Мені було наказано не випускати його за жадну ціну.

— Можете сказати мені хто його придбав?

— Мені дуже шкода, що не можу вас задовольнити. Мені це цілком заборонено.

Я вийшов у роспуці.

31 грудня 1859.

Терезо, чи ви не чуєте, що вже з чверть години хтось до нас звонить? Терези не чути: напевне забалакалася з консієржкою. Так і є. Чи так оце ви бажаєте веселих Свят своєму старому панові? Залишила мене самого зустрічати Новий Рік! Шкода! Як що в цей день я й дістану сердечні побажання то хіба тільки зпід землі, бо все те, що мене любило, давно вже поховане. Я й сам не знаю, що

я роблю на цім світі. Знов звонять. Встаю від вогню і зігнувшись іду відчиняти. Але що це я бачу перед дверима? Це не мокрий Амур і я не старий Анакреон, але гарненький хлопчик десяти, одинадцяти років. Він сам один, підводить голову, щоб подивитись на мене. Щоки йому почервоніли, але кирпатий носик має такий тобі лукавий вигляд. На капелюсі в нього пера, на блузі великий комір з мережива. Гарненький хлопчина! Обома руками він держить пакунок, з себе самого завбільшки, і питається в мене, чи я пан Сільвестр Боннар. Відповідаю йому, що я; він дає мені пакунок, каже, що це від його мами і втікає по сходах.

Я схожу кілька сходів, нахиляюсь над поручатами і бачу як капелюшок крутиться по спіралі сходів, мов перо на вітрі. Надобраніч, хлопчику. Я хотів би з ним побалакати. Але щоб я у нього спитав? Дітей не годиться розпитуватись. Зрештою, пакунок пояснить мені більше ніж післанець.

Це був великий пакунок, але не дуже важкий. Розв'язую у себе в кабінеті шнурок, розгортаю папер і знахожу... що? поліно, велике поліно, справжнє різдвяне поліно, але таке легке, що воно здається мені порожнім. Знахожу, що воно справді складається з двох шматків, що зацібаються на гачках і рос-

криваються на завісах. Розщібую гачки і мене обсіпають фіялки, сиплються на стіл, на коліна, на килим, лізуть за жілет, в рукава. Я цілком обвіяний їх запахом.

— Терезо! Терезо! принесіть вази з водою! Осьде прислано нам фіялки, не знаю, ні звідки, ні від кого, але напевне з западного краю та прекрасною рукою. Чи чуєте ви мене, стара вороно?

Я поклав фіялки на стіл, який вони цілком засипали своїм пахучим вінком. В поліні є ще шось таке, книжка, манускрипт. Це... я не вірю своїм очам, але не можу й сумніватись. Це «Золота Легенда», це манускрипт ченця Жана Тумуйє. Осьде «Очищення Пресв. Діви» та «Коронування Прозерпіни» осьде житіє св. Дроктовея. Не звожу очей з цього скарбу обвіяного запахом фіялок. Перегортаю сторінки між які попали бліді квіточки і коло житія св. Цецілії знахожу карточку з оцим іменем: княгиня Трепова.

Княгиня Трепова! ота, що так гарно, то сміялася, то плакала під прекрасним небом Агрігенте, та, яку сердитий дід уважав дуренькою; я сьогодні переконався в тому, що дурість її рідка й прекрасна; той, кого ви зробили щасливим прийде цілувати ваші ручки, повертаючи вам дорогоцінний манускрипт,

точним і розкішним виданням якого, наука і він завдячуватимуть вам.

В цю хвилину в мій кабінет увійшла Тереза: вона була дуже схвильована.

— Вгадайте, пане, спитала вона мене, — кого я оце бачила в прикрашеній гербами колясі перед нашим дверима?

— Пані Трепову, не кого ж! скрикнув я.

— Я не знаю ніякої пані Трепової, відповіла моя клішниця. — Жінка, яку я тільки що бачила убрана мов та княгиня, а в хлопчика, що з нею, усі шви мережані. А то ота мала Кокó, якій ви послали поліно, як вона мала дитину, одинадцять років тому. Я її добре пізнала.

— Ото, спитав я живо, — ото, кажете ви, пані Коко, вдова торговця альманахами?

— Вона сама, пане, — дверці коляси були відчинені, коли хлопчик її, що вийшов з нашого будинку, сідав у колясу. Вона зовсім не змінилася. Тай чого б отакі жінки старілися? Вони нічим не журяться. Вона тільки трохи грубша ніж була. Жінка, яку з милости тут приймали, приїздить пишатися своїми оксамитами та діамантами в колясі з гербами! Чи не сором?

— Терезо, закричав я страшним голосом, — коли ви мені говоритимете про цю пані инакше, ніж з глибокою повагою, то ми по-

сваримося. Принесіть швидче Севрські вази поставити ці фіялки, що надають царству книжок грацію, якої воно досі ніколи не мало.

Поки Тереза, зітхаючи, шукала Севрські вази, я милувався прекрасними розкиданими фіялками, запах від яких стелився навколо мене, мов присутність прекрасної душі, і я питався сам себе, як я не пізнав пані Коко в княгині Треповій. Але зустріч на сходах з молодою вдовою, що показувала мені свого голого хлопчика, була занадто короткою. Я більше мав причини обвинувачувати себе в тому, що поминув гарну і лагідну душу не вгадавши її.

— Боннаре, кажу сам собі, ти вмієш розшифровувати старі тексти, та не вмієш читати в книзі життя! Ця легковажна пані Трепова, якій ти давав душі не більше, як пташці, виявила з вдячності, більше розуму та дбайливості, ніж ти коли виявив, щоб зробити кому небудь прислугу.

Вона по королівському віддячила тобі за поліно, подароване їй на родини... Терезо, ви були сорокою, а тепер стали черепахою! Дайте швидче води цим Пармським фіялкам!

Друга частина.

ЖАННА АЛЕКСАНДР.

I.

Люзанс, 8 серпня.

Коли я вийшов з потягу на стації Мелун, ніч спускалась мирно на мовчазні поля. Від землі, нагрітої за цілий день пекучим сонцем, йшов міцний і теплий дух. Понад землею важко стелився пах від трави. Я обтрусив порох вагону і дихав веселими грудьми. Дорожня валізка, яку моя клішниця напхала білизною та дрібним туалетним приладдям «munditiis» так мало важив мені в руці, що я вимахував нею мов той школяр, виходячи із школи, вимахує звязаним ремінцем пакунком своїх шкільних книжок.

Як би то я ще був малим школярем! Але минуло вже добрих пятьдесят років як моя добра покійна мати, намазавши мені своїми руками скибку хліба конфітурою поклала її в

кошик, повісила мені його на руку і повела мене до пансіону, що тримав п. Дулоар на розі Комерційної вулички, добре відомої горобцям. Величезний п. Дулоар осьміхнувся нам лагідно і погладив мені щоку щоб, без сумніву краще висловити ніжність, яку я раптом викликав у ньому. Та коли моя мати перейшла подвір'я, посеред горобців, що розлітались перед нею, п. Дулоар вже не осьміхався, не виявляв до мене більше жадної ніжності, навпаки, здавалось дивився на мене як на дуже неприємне створіннячко. Згодом я зрозумів що він відчував такі самі почуття до всіх своїх учнів. Він хльоскав нас різкою з такою влучністю, якої зовсім не можна було сподіватись від його гладкої корпуленції. Але перша ніжність поверталась до нього кожен раз, коли він розмовляв з нашими матерями в нашій присутності і тоді вихваляючи наші здібности, він кидав на нас любячий погляд. То були добрі часи, які я просидів на лавах п. Дулоар з малими товаришами, що як і я плакали й сміялись від усього серця зранку до вечора.

Пів віку минуло, а спогади ці, цілком свіжі та ясні, виплили на поверх моєї душі під оцим зоряним небом, що від того часу не змінилось і сяйва якого, вічні й спокійні, неминуче побачуть як багато інших школярів,

яким був і я, стануть сивими ученими з катаром, як оце я.

Зорі, що світили над легкою, чи важкою головою всіх моїх забутих предків, при вашому світлі я відчуваю як прокидається в мені болючий жаль! Я б хотів мати нащадків, щоб бачили вас, як я вже вас не бачитиму. Я був би батьком і дідом, як би ви того були захотіли, Клементино; ваші щічки були такі свіжі зпід рожевого капелюшка! Та ви вийшли за Ахила Альє заможного нівернського землевласника трохи з панів, тому що мужик, його батько, купуючи національні маєтки, купив і хартії своїх панів разом із замком та землями. Я вас більше не бачив з часу вашого шлюбу, Клементино, і уявляю собі, що життя ваше текло — гарне, скромне й тихе у вашій сільській панській оселі. Одного дня випадково я довідався, від одного з ваших приятелів, що ви залишили це життя, зоставивши дочку, що була схожа на вас. На цю звістку, що двадцять років тому схвилювала б усі сили моєї душі, в мені немов щось замовкло; почуття, що сповнило мене всього було не гострим болем, але сумом, глибоким та спокійним, душі, що скорилась великому навчанню природи. Я зрозумів, що те, що я любив було лиш тінню. Та спогад про вас лишається окрасою мого

життя. Ваша лагідна постава, зів'явши поволі, зникла під густою травою. Молодість вашої дочки вже минула. Краса її, без сумніву, зів'яла. А я й досі уявляю собі вас, Клементино, з білявими кучерями та в рожевому капелюшкові.

Чудова ніч! В благородній утомі вона паує над людьми й худобою, яких звільнила від щоденного ярма і я відчуваю її лагідний вплив хоча й, завдяки шістьдесятилітній звичці, я відчуваю річі тільки по знакам, які їх уявляють. Для мене на світі існують самі слова, до того я філолог! Кожен по своєму мріє про своє життя. Моею мрією була бібліотека і, коли прийде мій час покидати цей світ, нехай Богові буде угодно взяти мене на моїй драбині перед полицями заставленими книжками!

— Е! Та це, далєбі, він! Доброго здоровля, пане Сільвестре Боннаре! Куди ж ви оце чимчикуєте шляхом-дорогою поки я з кабріолетом дожидаю вас перед стацією? Я проворонив вас, як виходили від поїзду і вертався нісчим до Люзанс. Давайте сюди вашу валізку та сідайте коло мене. Чи ви знаєте, що звідсі до замку добрих сім кілометрів?

Хто це балакав до мене на ціле горло з кабріолету? П. Поль де Габрі, небож та спадкоємець п. Гоноре де Габрі, пера Франції

1842 року, що недавно вмер у Монако. До цього п. Поля де Габрі я ж таки й їхав з валізкою, наготованою моєю клішницею. Цей прекрасний чоловік разом із двома зятями, дістав саме у спадщину маєтки свого дядька, що, походючи з дуже старого роду юристів, мав у своєму замкові Люзанс бібліотеку, багату на рукописи з котрих деякі походили з XIII віку. Я й приїхав до Люзанс, щоб скласти опис і каталог цих рукописів, на прохання п. Поля де Габрі, батько якого, прекрасний чоловік і видатний бібліофіл, підтримував за життя найкращі відносини зі мною. Правду кажучи, син недістав благородного смаку свого батька. П. Поль має нахил до спорту; він дуже добре розуміється на конях та на псах і, здається мені, що з усіх наук здатних заспокоїти або одурити безкрайю цікавість людини, наука стайні та псарні суть ті якими він вповні володіє.

Я не можу сказати, щоб я здивувався зустрівши його бо був же з ним умовився та, признаюся, що, віддавшись звичайному ходові своїх думок, я забув про замок Люзанс та про його власників до того, що оклик сільського пана на початку шляху, що простився передо мною, як то кажуть, з добрий шмат, спершу тільки вразив мої вуха, мов якийсь незвичний згук.

Я маю підстави боятися, щоб, часом, обличчя моє не зрадило моє недотепне розгублення певним виразом глупоти, який воно приймає при більшості товариських зносин. Валізка моя зайняла місце в кабріолеті і я поліз слідом за своєю валізкою. Господарь мій сподобався мені своєю щирістю та простотою.

— Я нічого не розумію у ваших пергаментях, сказав він мені, та в нас вам буде з ким розмовляти. Крім кюре, який пише книжки та лікаря, дуже приємного чоловіка, хоч і ліберала, ви застанете когось, хто перед вами не спасує. Це моя жінка. Вона не є вчена, проте, немає, здається нічого, чогоб вона не вгадала. А до того я сподіваюсь, хвалити Бога, що ви зостанетесь у мене довше, щоб познайомити вас з панною Жанною, що має пальці мов у чарівниці та янгольську душу.

— Чи та, так щасливо обдарована природою, панна, питаюся, — належить до вашої родини?

— Ні, відповів пан Поль, придивляючись уважно до вушей свого коня, що відбивав копитами по білому від місяшного сяйва шляху, — це молода приятелька моєї жінки. Вона сирота без батька й матері. Завдяки її батькові ми ризикували великими грішми і поквитались з ним великою стратою.

За цим він струснув головою, і змінивши

сюжет розмови, попередив мене про занедбаний стан, в якому я знайду парк і замок; що zostавались без догляду вже від тридцяти і двох років.

Від нього я довідався, що п. Гоноре де Габрі, його дядько, був за свого життя в дуже злих відносинах з місцевими браконьєрами, котрих його лісник стріляв мов крелів. Один з них, запеклий хлоп, що дістав був просто в обличчя панського дробу, підстеріг його одного вечора за дерева на шляху і мало що не влучив, обсмаливши кулею кінчик вуха.

— Дядько мій — додав п. Поль, подививсь звідки був вистріл, але не знайшов нічого і, не поспішаючи, вернувся до замку. На другий день, покликавши свого управителя, він дав йому наказ зачинити замок і парк і не пускати й живої душі. Він виразно наказав, щоб ні до чого не торкались, щоб не підтримували ані не направляли нічого на його землях та будівлях аж до його повороту. Крізь зуби він промовив, як то кажеться в пісні, що вернеться на Великдень або на Зелені Свята і так, як і в пісні, Зелені Свята минули, а його ніхто не бачив. Він умер торік в Каннах, і ми з шурином перші ввійшли в замок, що стояв порожнім тридцять і два роки. Посеред салону ми знайшли каштанове дерево. Що до парку —

то, щоб його оглянути, треба ще поробити алеї.

Мій товариш замовк і було чути тільки рівномірний біг коня посеред гудіння комах у траві. По обидва боки шляху снопи на полях, поставлені сторч, виглядали, в непевному місяшному світлі, мов великі білі жінки навколюшках, і я віддавався, мов дитина, чудовим ілюзіям ночі. Поминувши густі тіни дерев вздовж шляху, ми повернули під прямим кутом і покотились по в'їзній алеї, в кінці якої передо мною раптом з'явився замок чорною масою з своїми круглими вежами. Ми поїхали по, сказати би греблі, якою підїздилося до почесного двору, і якою була пересипана канава з біжучою водою, замість давно зруйнованого під'ємного мосту. Знищення цього під'ємного мосту було, я думаю, першим пониженням, яке зазнав цей бойовий замок заким був доведений до мирного вигляду, яким він зустрів мене. Зорі відбивались в темній воді з надзвичайною ясністю. П. Поль відвів мене, як увічливий господар, до моєї кімнати, що була під дахом в кінці довгого коридору і, попрохавши вибачення, що через пізній час не може мене представити тепер же своїй жінці, побажав мені доброї ночі.

Кімната моя, помальована на біло і за-

вішана китайкою, має на собі відбиток галантних звичаїв XVIII віку. Ще теплий попіл, що вказував мені з якою дбайливістю поборювано вохкість, сповнював камин, на якому стояв теракотовий бюст короливи Марії Антуанети. На білій рамі темного й поплямованого дзеркала, два мідяних гаки, на яких вішано колись дорогоцінні ланцюжки колишніх пань, так і просились, щоб повісити мій годинник, який я не забув накрутити, бо противно думці Телемітів⁸⁾ я вважаю, що людина тільки тоді опановує часом, се б то самим життям, коли поділить його на години, хвилини та секунди; так сказати частинки пристосовані до короткості людського життя.

І я міркував, що життя здається нам коротким тільки тому, що ми його рівняємо необачно до наших фантастичних надій. Кожен з нас хоче, як той старий з байки, добудувати ще одно крило до будинку. Я хочу, поки вмру, дописати історію аббатів Сен-Жермен-де-Пре. Час, що Бог дарує кожному з нас, мов та дорогоцінна тканина, яку ми вишиваємо, як уміємо краще. Я вишив свою різними філологічними ілюстраціями. Отак плили мої думки поки я зав'язував на ніч хусткою голову. Думка про час привела мене до минулого і вдруге, заким стрілка обійшла годинник, я згадав вас, Клементіно,

щоб благословити вас у ваших нащадках, перше ніж загасити свічку та заснути під скрекотіння жаб.

II.

Люзанс, 9 серпня.

Під час сніданку я мав багато раз нагоду оцінити розмову пані де Габрі, яка мені оповіла що в замку з'являються привиди, а саме пані «з трьома фалдами на спині», що колись когось отруїла і душа її з того часу не мала спокою. Я не зумію висловити скільки дотепу та життя зуміла вона надати цьому старому оповіданню бабів.

Ми пили каву на терасі, колони балюстради якої, обхоплені і, мов вирвані з своєї кам'яної основи, міцним плющем, заплутались в пасмах плазкої рослини в непритомних позах тесалійських жінок в обіймах насильників кентаврів.

Замок, в формі воза на чотирьох колесах, з вежою на кожному кутку, загубив, у наслідок кількох перебудівль, увесь свій характер. Це була чимала й поважна будівля і більш нічого. Він, як мені здалось, не дуже потерпів стоявши занедбаним тридцять і два роки. Але, коли, за приводом пані де Габрі, я ввійшов у великий салон в партері, то побачив, понабухали дошки, гнилі плін-

туси, порепані облямовки на стінах, та почорнілі малюнки трюмо, що висіли на три чверти із своїх рам. Каштан, підійнявши дошки паркету, виріс і простягав до вікна без шибок лаби свого широкого лисття.

Я дивився на це не без страху, знаючи, що велика бібліотека. П. Гоноре де Габрі, яка містилась у сусідньому покою, була так давно під руйнуючими впливами. Проте, дивлючись на молодий каштан посеред салону, я не міг не замилюватись величною силою природи та непереможною силою, що примушує кожний росток розвиватись. І навпаки, засумував при думці, що зусилля, яке робимо ми, учені, щоб затримати та зберегти мертві річі, є важке і порожнє зусилля. Все те, що померло є неминучим спожитком нових істнувань. Араб, що будує собі халупу з мармору храмів Пальмири є більшим філософом за всіх хранителів музеїв Лондону та Парижу.

Люзанс, 11 серпня.

Слава тобі Господи! Бібліотека, що міститься на схід, не понесла тяжких втрат. Крім важких старих Coutumiers ін-фоліо, подекуди погризенних мишами, книжки лишилися незайманими в загратованих шафах. Цілий день я впорядковував манускрипти. Сонце світило

у високі вікна без занавісів і мені під час читання, часом дуже цікавого, чути було як важкі чмелі бились гучно у вікна, як тріщав паркет, а мухи, п'яні від світла та тепла, брели крильцями, крутячись у мене над головою. Коло третьої години вони так розгуділись, що я підвів голову від дуже цінного, для історії Мелуну в XIII віці, документу і став розглядати концентричні рухи цих тварючок. Я був примушений сконстатувати, що спека впливає на крильця мухи цілком інакше ніж на мізок архівиста-палеографа, бо я відчував велику неповоротність думки і досить приємну дрімоту, з якої я вийшов тільки великим зусиллям. Дзвінок до обіду захопив мене посеред моєї праці так, що мені треба було дуже поспішати причепурюючись, щоб з'явитись пристойно перед пані Габрі.

Обильний обід ще затягнувся сам від себе. Я маю смак розвинений понад може середній рівень. Господарь, помітивши мої знання, оцінив мене настільки, що відкрив у мою честь певну пляшку Шато-Марго. Я пив з повагою це вино великої раси та благородної якості, пахощі та вогонь якого не можна досить похвалити. Ця палка роса розійшлась по моїм жилам і оживила мене молодим завзяттям. Сидючи на терасі коло пані де Габрі, в смеркаючому світлі, що обволікало таємни-

цею збільшені форми дерев, я мав приємність висловити моїй розумній господині свої вражіння з живістю та повнотою зовсім надзвичайними для людини, позбавленої, як я, жадної фантазії. Я змалював їй цілком безпосередньо і без допомоги жадного старовинного тексту солодкий сум вечора та красу цієї рідної землі, що годує нас, не тільки хлібом та вином, але щеї думками, почуваннями та віруваннями і що прийме нас в своє матерне лоно, мов тих малих дітей, втомлених за довгий день.

— Пане, сказала мені ласкава пані, — подивіться оці старі вежі, ці дерева, це небо: хиба дієві особи казок та пісень народніх не вийшли природно з цього всього? Онде шлях, яким мала Червона Шапочка йшла в ліс рвати горіхи. По цьому мінливому і напів застеленому небі пролітали колесниці фей, а в північній вежі могла колись під шпичастим дахом ховатись стара пряля, веретено якої вкололо Царівну з сонного царства. Я ще міркував над цими гарними словами поки п. Поль оповідав мені, поміж димом пахучої сигари, не знаю вже про який процес, розпочатий ним проти громади за якусь криницю. Пані де Габрі, відчуваючи вечірню свіжість, залишила нас і пішла до своєї кімнати. Я постановив, замість того, щоб підти

до своєї, вернутись до бібліотеки оглядати далі манускрипти. Не дивлячись на протести п. Поля, який хотів, щоб я йшов спати, я вернувся до покою, який назву старим словом «книгозбірня» і сів при світлі лампи до роботи.

Прочитавши сторінок п'ятнадцять, написаних очевидно неуважним та ігнорантним писарем, бо мені досить тяжко було зрозуміти їх, я заклав руку до відстаючої кешені мого сурдута, щоб витягти тавлинку, та цей рух, такий природний і майже інстинктовний, коштував мені на цей раз трохи зусилля й утоми; я все ж таки відкрив срібну тавлинку і вийняв кілька зерняток пахучого порошку, що розсипався по сорочці під моїм одуреним носом. Я певен, що мій ніс виявив своє розчарування, бо він дуже експресивний. Він кілька разів зраджував мої найінтимніші думки, а саме: в публичній бібліотеці міста Кутанс, де я перед носом мого колеги Бріу знайшов Хартію монастиря Божої Матері Янгольської.

Ну й зрадив же я! Очі мої, мутні й маленькі, під окулярами нічого того не зрадили. Але при самому погляді на мій ніс, що тремтів з гордоців та радости, Бріу догадався, що я щось знайшов. Він завважив який я тримав том, піддивився куди я його

поклав, слідком за мною взяв його, нишком списав і мені на пакість видав її наспіх. Та, думаючи ошукати мене, він ошукав сам себе. Видання його повне помилок і я мав задоволення завважити кілька великих недоглядів.

Щоб вернутись до того, що я почав, я підозріваю, що важка дрімота опанувала мною. У мене перед очима була грамота, цікавість якої кожен зрозуміє, коли я скажу, що в ній іде мова про місце де виводяться крілики, продане Іоанну д'естурвіль, священнику, в 1212 році. Та я, хоч і відчував тоді всю важливість цього документу, не дав йому уваги, якої він безумовно заслуговує. Очі мої, щоб я не робив, повертались в один куток на столі, що не уявляв собою жадного інтересу з точки погляду науки. В цьому місці не було нічого, крім досить грубої німецької книги в палітурках з свинячої шкіри, мідяними цвяшками на палітурках та грубими рубцями на корінці. Це був гарний примірник тої компіляції, яку можна радити тільки ради гравюр на дереві, якими вона прикрашена і що відома під назвою «Нюренбергської Хроніки»: Книжка ця з напів розкритими палітурками стояла рубом на столі.

Не зможу сказати скільки часу погляд мій був спинений без причин на цьому старому

ін-фоліо, його прикувало видовище, настільки незвичайне, що людина, навіть остільки цілком позбавлена уяви, як оце я, повинна була бути дуже враженою.

Я побачив раптом, не помітивши де вона там взялася, невеличку особу, що сиділа на корінці книги, підобгавши одно коліно і повісивши другу ногу, приблизно в позі, яку приймають амазонки в Гайд-Парку або в Булонському лісі. Вона була така невеличка, що вільною ногою не досягала до столу, по котрому простелився трен її сукні. Та обличчя її і форми були як у дорослої жінки: круглий, повний стан не давав жадного сумніву що до того, навіть такому старому вчену, як я. Я додаю без страху помилитись, що вона була дуже гарна і сановита, бо мої іконографічні студії здавна привчили мене пізнавати чистоту типу та характеру обличчя. Постать цієї дами, що так несподівано сіла на корінці «Нюренбергської Хроніки» дихала благородством, а разом з тим і лукавством. Вона мала вигляд короливи, але короливи з примхами; по самому виразу її погляді я гадав, що вона користується десь великою владою і то не з малими примхами. Usta її були горді й насмішкуваті, а сині очі небезпечно осміхались зпід чорних, круто вигнутих брів. Я завжди чув, що чорні брови

дуже личать білявим, а ця пані була білява. Загалом кажучи вона робила вражіння величності.

Може здатись дивним, що особа, заввишки з пляшку, що могла зникнути в кешені мого сурдута, як би не було порушенням поваги покласти її туди, могла власне робити вражіння величності. Та в пропорціях пані, що сиділа на «Нюренбергській Хроніці» було стільки стрункої сановитости, стільки величної гармонії, поза її була разом такою вільною і такою благородною, що вона мені здавалась великою. І хоч каламар мій, на який вона дивилась з насмішкуватою увагою, ніби могла наперед читати всі слова, що мали вийти зпід мого пера, був для неї глибоким басейном, в якому вона зачорнила б до підв'язок свої рожеві шовкові панчішки з золотими стрілками, всеж таки вона була великою, кажу вам, та імпозантною в своїм веселім настрою.

Одягнена вона була, відповідно своєму обличчю, з надзвичайною розкішю: срібно-золота брокатова сукня і мантія з вишневого оксамиту підбита дрібною вивіркою. На голові був дворогий кораблик, що від прекрасних перлів, якими був прикрашений, горів і сіяв мов молодий місяць. В білій ручці вона тримала паличку, яка притягла до себе мою

увагу тим більше, що завдяки моїм археологічним студіям, я міг з деякою певністю пізнати ознаки, що їми відрізняються значні особи в казках та історії. Відомости ці були мені корисні у цьому випадкові. Придивившись до палички я пізнав, що вона була вирізана з ліщини. Це є, кажу собі, паличка ффеї; очевидно пані, що її держить є ффея.

Щасливий, що знаю з ким маю до діла, я пробував зібрати до купи свої думки, щоб звернутись до неї з увічливим привітом. Я мав би певне задоволення, признаюся, поговорити вчено до неї про ролю їй подібних, як у народів саксонської та німецької раси, так і на латинському сході. Така дісертація була, на мою думку, добрим способом подякувати цій пані за те, що з'явилась старому ученому, противно постійній звичці собі подібних, що зявляються тільки наївним дітям та неосвіченим селянам.

Та будши ффеєю не заважає бути жінкою, думав я собі, і коли пані Рекам'є, як я чув від Ж. Ж. Ампера⁹⁾ не нехтувала вражінням, яке робила її краса на малих сажотрусів, надприродна пані, що сидить на «Нюренбергській Хроніці» без сумніву буде задоволена, як старий учений трактуватиме її науково, мов медалю, мініатуру, фібулу або монету. Та це підприємство, що дорого коштувало

моїй несміливості, стало справді неможливим, коли я побачив, що дама з Хроніки витягла швиденько з торбинки, яку мала при боці, найменщі, які я тільки коли бачив, горішки, почала кусати їх зубами і кидати лушпіння мені межі очі, та гризти зернятка, з поважною міною дитини, що ссе.

При такій конюнктурі я зробив чого вимагала від мене гідність науки і мовчав. Але шкаралупи лоскотали мене неприємно і, піднівши руку до носу, я сконстатував, на своє велике здивовання, що окуляри стреміли на самому кінці його і що я бачив пані не через окуляри, а понад ними — річ незрозуміла, бо очі мої, зіпсовані на старих текстах не розрізняють без окулярів, карафи від дині, перед самим моїм носом.

Цей ніс, незвичайний по своєму розміру, формі та фарбі, притягнув законну увагу феї, бо вона схопила моє гусяче перо, що мов султан стреміло над моїм каламарем і почала водити мені по носі борідкою цього пера. Мені часом, у товаристві, доводилось потурати невинним жартам молодих панночок, що притягши мене до своїх забав підставляли мені для поцілунку щоку крізь спинку стільця або пропонували загасити свічку, яку раптом приймали з перед носа, але поза цим, жадна особа прекрасного пола не пробувала

на мені таких фаміліарних примх, щоб лоскотати мені ніздрі борідкою мого власного пера. На щастя я собі пригадав, слова мого небіщика діда: він мав звичку говорити, що дамам усе дозволено і все, що від них приходить є милість і ласка. Отже я дістав, як ласку і милість і шкаралупи з горіхів і борідку з пера і пробував осміхатись. Навіть більше того! Я заговорив:

— Пані, сказав я ввічливо і гідно, — ви робите честь своєю візитою не шмаркачеві або мужикові, але бібліотекареві, досить щасливому познайомитись із вами, який знає, що колись ви переплутували в яслях гриви кобилам, співали молоко з глечиків, запускали бабам за спину колюче зерно з остюком, кидали скалки вогню межі очі добрим людям, коротко кажучи вносили розгاردіяш та сміх в хату. Можете хвалитись, крім того, що вечорами у лісі сполохували запізнені пари. Та я думав, що ви не існуєте більше, що найменше з триста років. Чи можливо це, пані, що вас можна побачити в ці часи залізниць та телеграфів? Моя портієрка, вона колись була нянькою, не знає вашої історії, а мій малий сусід, якому нянька його ще втирає носа, запевняє, що вас немає.

— А ви що до того скажете? скрикнула вона срібним голоском, випростуючи свій

малесенький королівський стан, як це роблять їздці, та поганяючи, мов того крилатого коня, гіпогріфа, спинку «Нюренбергської Хроніки».

— Я не знаю, відповів я, тручи собі очі.

Ця відповідь, що мала на собі відбиток глибоко наукового скептицизму зробила на неї найгірше вражіння.

— Пане Сільвестре Боннаре, озвалася вона, ви смішний і недотепний педант. Я це завжди думала. Найменьчий з хлопчаків, що ходять шляхами, з кінчиком сорочки, що стирчить йому крізь роспірку в штанцях, знає мене краще ніж всі ваші учені в окулярах з ваших Інститутів та Академій. Знання — то ніщо, фантазія — це все. Істнує тільки те, що ми собі уявляємо. Я істную в уяві. А це значить істнувати, думаю я! Про мене мріють і я з'являюсь! Усе на світі є нещось як мрія; про вас ніхто не мріє, Сільвестре Боннаре, то ви й не існуєте. Я чарую світ; я істную скрізь, в проміні місяшного сяйва, в дзюрчанню таємного джерела, в рухливому співучому листі на дереві, в білому тумані, що встає що ранку з балок на лугах посеред рожевого цвіту еріки, скрізь!.. Хто мене побачить, — полюбить мене, зітхає за мною, тремтить вчувши мою легку ходу, якій в слід співає мертво листя. До мене осьміхаються

малі діти, я додаю фантазії найтупішим нянькам. Нахилившись над колисками, я дражню, потішаю, присипляю, а ви сумніваєтесь чи я істную! Сільвестре Боннаре, спід вашої теплої душогрійки світиться вісляча шкура.

Вона замовкла; обурення роздувало їй тонкі ніздрі і поки я милувався, не зважаючи на свою досаду, героїчним гнівом цієї маленької особи, вона водила моїм пером в каламарі, мов веслом по озеру, і шпурнула мені його в ніс, кінцем наперед.

Я втирав обличчя, що, як відчував, було все обляпане чорнилом. Вона зникла. Лямпа моя загасла; крізь шибку світив місяць і світло його падало на «Нюренбергську Хроніку». Свіжий вітерець, що знявся непомітно для мене, розвіяв пера, папер та облатки. Стіл мій був цілком заляпаний чорнилом. Я залишив вікно відчиненим підчас грози. Яка необережність!

III.

Люзанс, 12 серпня.

Я написав до своєї кляшниці, як я їй обіцяв, що був живий і здоровий. Але не признався їй, що дістав нежить через те, що заснув в бібліотеці при відчиненому вікні, бо та добряча жінка стримала б свої докори не більше ніж парламенти стримуються перед

королями. «У вашому віці, пане, та бути таким нерозсудливим!» Вона така проста, що думає — розум збільшується з роками. Я їй здаюсь винятком що до цього.

Не маючи тих самих мотивів, щоб замовчувати свою пригоду перед панею де Габрі, я оповів їй увесь мій сон. Оповів його так, як оце записав в цім журналі і так, як він мені снився. Мистецтво фікції мені невідоме. Проте, можливо, що оповідаючи та записуючи цей сон, я подекуди додав деякі риси та слова, яких там перше не було, не для того, розуміється, щоб змінити правду, а швидче через неясне бажання освітлити й докінчити те, що zostавалось темним і неясним та може, піддаючись тому нахилу до аллегорії, що придбав у дитинстві від греків.

Пані де Габрі вислухала мене не здивившись.

— Ваш сон, сказала мені вона, є надзвичайно гарний і треба не мало дотепу, щоб таке снити.

— То, значить, відповідаю їй, що я тоді дотепний, як сплю.

— Як бачите сни, перебила вона, а ви завше бачите сни!

Я добре знаю, що кажучи так, пані де Габрі не мала іншої думки, ніж зробити мені при-

ємність, і от з подякою та милим спогадом записую її слова в цей зошит, який перечитуватиму до своєї смерти і який, крім мене, ніхто не читатиме.

Слідуючі дні я вжив на те, щоб закінчити інвентар манускриптів Люзанської бібліотеки. Кілька довірочних слів від пана Поля де Габрі мене боляче здивували і я постановив вести свою працю трохи инакше ніж я був почав. Я довідався від нього, що маєток п. Гоноре де Габрі, давно занедбаний та ушкоджений у великій мірі банкрутством банкіра, призвище якого він мені не сказав, перейшло до спадкоємців бувшого пера Франції лише в формі гіпотекованих земель та неоплатних боргів.

П. Поль, за згодою решти спадщинників, постановив продати бібліотеку і я повинен був шукати засобів, щоб перевести цей продаж як найкорисніше. А що я дуже далекий від усякої торгівлі, то я постановив порадитись з книгарем з моїх приятелів. Я йому написав, щоб приїхав до мене до Люзанс, а дожидаючи його приїзду, взяв капелюх і палицю тай пішов оглядати церкви парафії: в деяких з них є надгробні написи, не дослідювані ще так як слід.

Я попрощався з своїми господарями і пішов на прощу. Оглядаючи цілий день церкви

та кладовища, заходючи до попів та громадських писарів, вечеряючи по заїздах разом з дрібними крамарями та прасолами, сплючи на простинях, що пахнули лавандою, я, на протязі цілого тижня, смакував глибоку та спокійну радість дивитись, думаючи про мертвих, на щоденну працю живих. Що торкається до мети моїх шукань, то здобутки мої були середні і справили мені помірковану, а тим самим здорову і ніяк не втомлюючу радість. Я записав кілька цікавих епітафій і до цього скарбу додав кілька куховарських сільських рецептів, якими поділився зі мною один добрий кюре.

Отак збогачений повертався я до Люзанс і переходив почесний замковий двір з внутрішнім задоволенням обивателя, що повертається додому. Це було наслідком доброти моїх господарів і вражіння, яке я відчув тоді на їхньому порозі свідчить краще ніж усякі міркування про вартість їхньої гостинности.

Я дійшов до великого салону не зустрівши нікого і молодий каштан, що роспустив там своє велике лисття, здався мені другом. Але те, що я побачив на консолі так мене вразило, що я обома руками поправив окуляри у себе на носі і вщипнув себе, щоб, принаймні поверхово, запевнитись у своєму існуванні. В одну хвилину у мене в го-

лові перебігло зо двадцять думок, з яких найприємливіша була, що я збожеволів. Мені здавалось неможливим, щоб те, що я оце бачив, існувало, а було неможливим дивитись на нього як на щось неіснуюче. Це, що мене вразило стояло, як я сказав, на консолі, над якою висіло дзеркало.

Я побачив себе в цьому дзеркалі і можу сказати, що раз у життю бачив доконаний образ здивовання. Та я мусів дати рацію самому собі і погодитись, що можна бути враженням тим, що вражає.

Річ, яку я розглядав із здивованням, яке не зменьчалось від обміркування, стояла переді мною цілком непорушно. Постійність та непорушність з'явища виключали кожду думку про галюцінацію. Я цілком не маю нервових хороб, що руйнують зір. Причиною їх звичайно буває зіпсований жолудок, а я, слава Богу, маю дуже добрий живіт. А до того галюцінації зору бувають завжди при особливих та аномальних обставинах, що вражають самих галюцинуючих і наводять на них якийсь страх. Та я не відчував нічого подібного і річ, яку я бачив, хоч і не можлива сама по собі, була переді мною у всіх умовах природної реальности. Я завважив, що вона мала три поміри та фарби і кидала від себе тінь. А як я придивлявся до неї

неї! Аж сльози виступили мені на очі і я примушений був витирати стекла окулярів.

Треба було нарешті погодитись з дійсністю і признати, що у мене перед очима була фея, та сама фея, яку я бачив у сні, того вечора у бібліотеці. Це була вона, вона сама, кажу вам! Вона все ще мала той самий дитячий, королівський вираз, гнучку і сановиту поставу; в руках у неї була паличка з ліщини; на голові дворогий кораблик і трен її брокатової сукні обкручувався навколо невеликих ніжок. Те саме обличчя, та сама постава. Це справді була вона, і щоб не було помилки, вона сиділа на корінці старої грубої книжки, цілком схожої на «Нюренбергську Хроніку». Непорушність її трохи мене заспокоїла, я справді боявся, що вона ще витягне горішки з своєї торбинки, щоб шпурляти шкаралупи мені межі очі.

Я стояв перед нею опустивши руки та роззявивши рота, коли почув голос пані де Габрі.

— Ви розглядаєте свою фею, пане Боннаре, сказала моя господиня, — ну що, як вам здається, похожа вона?

Не треба було багато часу, щоб це сказати; та слухаючи ці слова я мав час пізнати, що моя фея була статуетка з кольоро-

вого воску, модельована з великим смаком та почуттям і ще недосвідченою рукою. З'явище приведене оттак до раціонального пояснення, всеж таки ще дивувало мене. Як і ким пані з «Хроніки» була введена в матеріальне існування? Про це мені ще треба було довідатись.

Повертаючись до пані де Габрі я побачив, що вона була не сама. Молода дівчина, одягнена в чорне, стояла коло неї. Очі в неї були такі ніжно сиві, як небо Франції і вираз їх був разом наївний і розумний; ворухливі пальці трохи худих рук були гнучкі, але червоні, як звичайно у молодих дівчат. В своїй вовняній сукні вона була мов вилита, наче те молоде деревце, а великі уста обіцяли природну щирість. Не можу висловити як ця дівчина мені сподобалась з самого початку. Вона не була гарна, але три ямочки на щоках і на підборіддю сміялись і ціла її істота, що мала ще незграбність невинности, мала в собі щось таке миле і добре.

Я перевів очі з статуетки на дівчину і завважив як вона почервоніла, та одверто, щиро, мов залило її.

— Ну, казала далі пані, що, звикши до моєї розсіяности, охоче повторяла подвічі те саме питання, — чи це справді та пані, що приходила до вас у гості крізь вікно, яке ви

забули зачинити? Вона була досить безсоромною, а ви необережним. Пізнаєте таки її?

— Це вона й є, відповів я, — такою я її бачив на столі в бібліотеці, як оце на консолі.

— Коли це дійсно так, відповіла пані де Габрі, — то відповідальність за цю схожість складіть насамперед на себе, що для людини, так позбавленої жадної фантазії, як ви це про себе кажете, зуміли таким живими фарбами змалювати свої сни, потім на мене, що запам'ятала і зуміла переказати точно ваш сон і, нарешті, і то найбільше, панні Жанні, яка за моїми точними вказівками змодельовала оцю воскову статуетку.

Говорючи так пані де Габрі взяла молоду дівчину за руку, але та вирвалась і вже втікала по парку.

Пані де Габрі покликала її.

— Жанно!.. Чи можна бути такою дикою! Ходіть сюди, щоб на вас погримали!

Але нічого не допомоглось і несмілива дівчина зникла між деревами. Пані де Габрі сіла в єдине крісло, що залишалося в занедбаному салоні.

— Я думаю, мій чоловік вже говорив вам про Жанну, сказала вона мені. Ми її дуже любимо, це дуже хороша дівчина. Скажіть правду, як вам подобається статуетка?

Я відповів, що цей твір виявляв багато розуміння та смаку, та що художниці бракувало школи й вправи; і що зрештою я був надзвичайно зворушений, що молоді пальчики отак вишивали по канві старого діду-гана і так блискуче представили те, що снилось старому, який з'їхав з глузду.

— Я питаю вашу думку тому, що Жанна бідна сирота, — казала далі пані де Габрі. — Як вам здається, чи зможе вона отакими статуетками щось собі заробити?

— Що до цього, то ні! відповів я, тай нема чого жалкувати. Панна ця, як викажете, люб'яча й ніжна; я вірю вам і вірю її обличчю. Життя артистів вимагає треніровки, що виходить поза межі й можливості таких душ. Це молоде творіння зіплене з люб'ячої глини. Віддайте її заміж.

— Але в неї немає посагу! відповіла мені пані де Габрі.

Потім, притишивши трохи голос:

— Вам, пане Боннаре, я можу все сказати. Батько цієї дівчини був відомий фінансіст. Він вів великі справи. Вдачу мав готову до підприємства і викликав до себе довірря. Він не був нечесною людиною: він сам помилявся, перше ніж одурити інших. І це може була його найбільша здібність. Ми з ним часто зустрічались. Він нас очарував усіх,

мого чоловіка, мого дядька, моїх кузенів. Банкротство його було несподіваним. В цій катастрофі майно мого дядька, — Поль вам говорив про це, — загинуло на три чверти. Ми постраждали далеко менше, а що ми не маємо дітей!.. Він умер швидко після своєї руїни, не залишивши абсолютно нічого; тому я й кажу, що він був чесним. Ви повинні знати його прізвище, воно було в газетах: Ноель Александр. Жінка його була дуже приємна; вона була, здається, гарною; трохи любила удавати понад те, що було. Але під час руїни свого чоловіка виявила гідність і відвагу. Вона вмерла рік по його смерті, залишивши Жанну саму на світі. Вона нічого не могла врятувати з свого власного маєтку, що був досить великий. Пані Ноель була здому Альє, дочка Ашіла Альє з Невера.

— Дочка Клементіни! скрикнув я. — Клементіна вмерла і дочка її вмерла! Майже вся людскість складається з мертвих, так мало живих у порівнанню з великою кількістю тих, що померли. Чого воно варте це життя, коротче ніж найкоротча пам'ять людей!

І я думкою склав оцю молитву:

— Гляньте, Клементіно, звідти, де ви тепер є, на це серце, що тепер захололо від старости, та кров у якому колись кипіла для вас, і скажіть чи воно не ожива при думці

полюбити те, що зосталось від вас на землі? Все минає, бо й вас уже немає, ні вас, а ні вашої дочки. Але життя безсмертне: його треба любити в цих постійно міняючихся по-статях.

Моїми книжками я тішивсь мов дитина цяцьками. Життя моє під кінець набуває змі-сту, інтересу, підстави для існування. Те-пер я став дідом. Внучка Клементіни бідна. Я не хочу, щоб хтось инший ніж я, забез-печив її посагом. Бачучи, що я плачу, пані де Габрі тихенько вийшла.

IV.

Париж, 16 квітня.

Святий Дроктовей та перші аббати Сен-Жермен-де-Пре цікавлять мене вже сорок ро-ків, та не знаю, чи я напишу їхню історію перше ніж перейду до них. Я вже віддавна постарів. Одного дня, торік, йдучи через «Міст Штуки», якийсь з моїх колег скар-жився, що нудно старітись. «Досі це є єди-ний спосіб, який вигадано, щоб довго жити», відповів йому Сент-Бев¹⁰⁾. Я користував з цього способу: і знаю чого він вартий. Жаль полягає не в тому, що довго існуєш, але в тому, як дивишся, що все навколо тебе ми-нає. Мати, жінка, друзі, діти. Природа тво-

рить і нищить ці божествені скарби з понурою байдужістю, і врешті виявляється, що ми любили, що ми обіймали самі тіни. Та вони бувають такі солодкі! Як що було коли, щоб жінка промайнула мов тінь в чийомусь життю, то це була молода дівчина, яку я любив, як був (тепер цьому тяжко повірити) сам молодим чоловіком. А тим часом спогад про цю тінь і досі є найкращою реальністю мого життя.

На одному християнському саркофазі в катакомбах в Римі я читав застрашуючий напис, страшний зміст якого я навчився з часом розуміти: Там було написано: «Коли хтось нечестивий порушить цю могилу, хай переживе всіх своїх». Як археолог я роскопував могили, перевертав прах, щоб забрати шматки матерій, металеві оздоби та дорогоцінності, що перемішались з прахом. Я це робив з цікавості ученого не позбавленої побожності та пошани до мертвого. Нехай же прокляття, вигравоване на домовині мученика одним з перших учеників апостолів, ніколи мене не діткне! Та як би воно мене діткнуло? Я не повинен боятись пережити своїх поки є люде на землі, бо все буде когось любити.

Та на жаль, здібність любити слабіє і тратиться з літами, як і всі інші енергії людини. Це доказано на прикладі і це мене ля-

кає. Чи можу я бути певним, що мене вже самого не спіткало це велике нещастя? Я зазнав би його безумовно, як би не щаслива зустріч, що відмолодила мене. Поети говорять про фонтан молодости: він існує, він бризкає зпід землі на кожному нашому кроці. А ми минаємо його не напившись!

Відколи я знайшов унуку Клементіни, життя моє, що не мало мети, набуло змісту та цілі існування.

Сьогодні я гриюсь на сонці, п'ю сонце, як кажуть в Провансі. Сижу на терасі Люксембургського Палацу під статуєю Маргаріти Наварської. Це сонце весняне, п'яне міцне мов молоде вино. Я сижу й міркую. Думки мої збігають з моєї голови, мов піна з пляшки пива. Вони легкі і гра їх мене бавить. Я мрію; думаю, що маю на це право, надрукувавши тридцять томів старих текстів та бувши на протязі двадцяти і шести років співробітником «Журнала учених». Я маю задоволення, що виконав своє завдання так добре, як тільки міг та вповні використав середні здібности, які дала мені природа. Зусилля мої не були цілком даремними і я вніс свою скромну частку до цього відродження історичної науки, що лишиться честю цього неспокійного віку. Напевне мене буде зараховано до десяти, чи дванадцяти учених,

що відкрили Франції її старовинну літературу. Моє видання поетичних творів Готье де Коенсі було першим зразком наукового методу і зробило епоху. З суворим спокоєм старої людини я сам собі призначаю цю заслужену нагороду, а Бог, який читає в моїй душі, знає чи гордість та порожність беруть хоч найменьчу участь в присуді, який я сам собі даю.

Та я втомився, очі мої помутніли, рука тремтить і я бачу самого себе в образі одного з Гомерових старців, яких слабкість усувала від боїв і які, сидючи на валах, здіймали голоси, мов цвіркуни на дереві.

Отак текли мої думки коли поблизу мене сіло, здіймаючи галас, три молодики. Не знаю, чи кожен з них приплив на трьох човнах як малпа з Лафонтена, але можу запевнити, що три їх сіло на дванадцять стільців. Я приглядався з приємністю до них не тому, що в них було щось надзвичайне, а тому, що вони мали веселий і щирий вигляд, як і пристало молодим людям. Вони належали до двох шкіл. Я в тому переконався не так з книжок, що були у них в руках, як з виразу обличчя. Бо всіх тих, хто займається проявами духа можна відразу пізнати по чомусь, сам не знаю чому, їм спільному. Я дуже люблю молодь і ці сподобались мені, не дивля-

чись на провокуючі та трохи дикі манери, що надзвичайно нагадали мені мою молодість. Проте, вони не носили, як ми, довгий чуб та оксамитні куртки, не прохажувались, як ми, з мертвою головою, не вигукували, як ми: «Пекло й прокляття!» Вони були коректно одягнені і, ні оджею, ні мовою, не наслідували середні віки. Я повинен додати, що вони цікавились жінками, які проходили по терасі і похвалили декількох у досить жвавих виразах. Але міркування їх з цього приводу не заходили так далеко, щоб примусити мене піти з мого місця Зрештою, коли молодь вчиться я дозволяю їй мати свої розваги.

Коли один з них зробив не памятаю яку вже нескромну увагу, другий найменшій та найчорнявіший з трьох, з легким гасконським акцентом, перебив того:

— Що тут говорити? Це нам, фізіологам, займатись живою матерією. Що до вас, Желісе, то займайтесь з вашими товаришами архівістами-палеографами, оцими мармуровими жінками — вони ваші сучасниці, бо ви живете тільки в минулому.

І він показав тому пальцем на статуї дам давньої Франції, що стоять, білісенькі, півколом під деревами тераси. Цей жарт, нічого не значучий сам по собі, дав мені тим не менш зрозуміти, що той, якого називали Же-

лісом, був студентом із Школи Хартій. З продовження розмови я довідався, що сусід його, білявий та блідий до незначучости, мовчазний та саркастичний, звався Бумье і був його товаришом по Школі. Желіс та будучий доктор (бажаю йому стати колись лікарем) розмовляли між собою з великим заналом та фантазією. Залетівши до найвищих спекуляцій, вони грали на словах і сипали дурницями питомими дотепним людям, я хочу сказати страшними дурницями. Не маю потреби додавати, що вони згожувались підтримувати тільки найбільші парадокси. То й добре! Я не люблю молодих людей занадто розсудливих.

Медик, поглянувши на назву книжки, яку Бумье тримав у руках.

— Ти диви! сказав він, — ти, ти, читаєш Мішеле ¹¹⁾!

— Так, відповів поважно той, — я люблю романи.

Желіс, який відрізнявся своєю високою стрункою постатю, запевненими рухами та швидкою відповідю, взяв книжку, перегорнув і сказав:

— Це Мішеле останньої манери, найкращий Мішеле. Тут вже нема оповідання! Вибухгніву, корчі, епілептична криза з приводу фактів, які він вважає зайвим оповідати.

Крикливий, мов мала дитина, вибагливий як вагітна жінка! Самі зітхання, жадного речення! Надзвичайно!

І він віддав книжку товаришові.

Ця балаканина досить забавна, кажу собі, і не так позбавлена змісту, як здається: бо в останніх творах нашого великого Мішле є трохи хвилювання, я сказав би навіть трохи неурівноваженности.

Та студент-провансалець запевняв, що історія є реторична вправа, цілком гідна зневаги. На його думку єдина справжня історія то є історія тіла людини. Мішле був на правильному шляху коли зустрівся з фістулою Людовика XIV, але швидко попав знов у стару колію.

Висловивши цю непохійну думку, молодий фізіолог приєднався до групи товаришів, які проходили неподалеку. Обидва архівісти, менше заприятені в паркові, занадто віддаленому від вулиці Параді о Марé (Рай на Болоті) зістались удвох і почали розмовляти про свою працю. Желіс кінчав третій рік школи, готував працю, зміст якої він виклав з молодечим ентузіазмом.

І правда, тема ця здалась мені доброю і то тим більше, що я сам недавно хотів опрацювати значну частину її. Це був «*Monasticon gallicanum*». Молодий учений (даю йому цей

титул, як пророцтво) хотів пояснити всі таблиці, гравовані коло 1690 року для праці, що мав надрукувати Дом Жермен, якби не неминуча перешкода, яку не можна передбачити і ніколи не можна уникнути. Проте вмираючи Дом Жермен лишив свій рукопис готовим і злагоженим. А чи зроблю я це для свого? Та не в тім річ. Желіс, оскільки я міг зрозуміти, збирався присвятити археологічну нотатку кожному аббатству вигравованому скромними майстрами Дом Жермена.

Товариш Желіса спитав його, чи знає він всі писані та друковані документи, що мають відношення до його сюжету. Отут я насторожив уха. Вони говорили спершу про оригінальні джерела і мушу признати, що робили це з достаточним методом, не зважаючи на безчисленні та незграбні каламбури. Тоді перейшли до сучасних критичних праць.

— Чи ти читав, спитав Бумьє, — замітку Куражó?

— Добре! кажу собі.

— Так, відповів Желіс, — це совісна праця.

— А читав, казав далі Бумьє, статтю Тамізей де Ларрók в «Огляді історичних питаннь»?

— Добре! кажу сам до себе вдруге.

— Так, відповів Желіс, — і знайшов там корисні вказівки.

— А читав, питав далі Бумьє, «Таблиці бенедиктинських аббатств в 1600 році» Сільвестра Бонна́ра?

— Добре! кажу собі втретє.

— Ой ні! відповів Желіс. — Не знаю, чи й читатиму. Сільвестр Боннар — дурень.

Повернувши голову я завважив, що тінь досягла того місця, де я сидів. Повітря стало свіже і я вважав нерозумним ризикувати руматизмом, слухаючи імпертиненції двох молодих фатів.

— Ан-ну, думав я собі встаючи, нехай лишень це язикате горобеня напише свою дисертацію та схоче її підтримуватм. Він нападе на мого колегу Кішерá або якого иншого професора зі Школи, вони йому покажуть його жовтий дзюб. Я не маю для нього иншого слова як пройдисвіт, та й справді, як подумати над тим, що він сказав про Мішле, то це нестерпимо і переходить усякі межі. Говорити так про старого ученого, такого геніального! Це справді паскудство!

17 квітня.

— Терезо, дайте мені новий капелюх, найкращий сурдут та палицю з срібною ручкою.

Та Тереза глуха як пень і повільна як

справедливість. Причиною тому старість. Найгірше те, що вона переконана ніби має добрі вуха й добрі ноги. І, горда своїми шістьмадесятьма роками чесної господарської служби, вона доглядає за своїм старим паном з найпильнішим деспотизмом.

Ну, що я вам говорив? От вона не дає мені палиці з срібною ручкою, боїться, щоб не загубив. Правда, я досить часто забуваю парасолі та палиці в омнібусах та в книгарнях. Та сьогодні я маю добру причину, щоб узяти стару палицю, срібна, різна ручка якої уявляє Дон-Кіхота на коні зі списом, як він робить напад на вітряні млини, а Санчо Панса, знявши руки до неба, даремне благає його спинитись. Палиця ця — єдине, що я дістав у спадщину від мого дядька капітана Віктора, що за свого життя був більше схожий на Дон-Кіхота ніж на Санче-Пансу і любив діставати побої з такою природністю, з якою інші звичайно бояться їх.

Від тридцятьох років я беру з собою цю палицю в кожний пам'ятний, чи урочистий випадок, і обидві фігурки, пана та конюха, дають мені натхнення й пораду. Дон-Кіхот мені каже:

— Думай пильно про великі речі і знай, що думка є єдина реальність в цьому життю. Підіймай природу до свого зросту і нехай ці-

лий світ буде тобі лиш відбитком твоєї героїчної душі. Бийся за честь; це гідне мужа, а як тобі доведеться дістати рану, то проливай свою кров мов цілющу росу і осьміхайся.

А Санчо-Панса з свого боку каже мені:

— Зоставайся, куме, тим, чим тебе зробила природа. Краще їж сухий хліб з торби ніж ортолани, що смажаться на панській пекарні. Слухайся свого пана, чи він мудрий, чи божевільний, та не накопичуй зайвого в своїй голові. Бійся бійки: шукати небезпеки, то — спокушати Бога.

Але, коли незрівняний лицарь та його конюх, що й йому немає рівного, представлені на моїй палиці, то це тому, що вони в дійсності існують в моїй совісті. Кожен з нас має в собі Дон-Кіхота та Санчо-Пансу, котрих ми слухаємо, і коли Санчо-Панса нас переконує, Дон-Кіхотом ми милуємось... Та годі базікати! Ходімо до пані де Габрі по справі, яка переходить за межі щоденного життя.

Того самого дня.

Я застав пані де Габрі, одягнену в чорне, як вона саме натягала рукавички.

— Я готова, сказала вона.

Готовою я знаходив її завжди у всіх випадках, де можна було зробити якесь добре діло.

Ми зійшли по сходах і сіли в екіпаж.

Не знаю який саме таємний вплив я боявся розігнати порушивши мовчанку, але ми їхали великими порожніми бульварами, не обізвавшись і словом, минаючи хрести, надгробні пам'ятники та вінки, що чекають у купця своїх покупців у жалобі.

Екіпаж спинився на краю землі живих, перед брамою, на якій стоять слова надії.

Ми пішли вздовж алеї кипарисів, а тоді вузьенькою стежкою, поміж могилами.

— Осьде! сказала вона мені.

На фрізі, прикрашеному переверненими смолоскипами був оцей напис: Родини Альє і Александр.

Пам'ятник навколо було загратовано. В глибині, над олтарем, вкритим розами, на мармуровій таблиці, серед інших імен я прочитав імена Клементіни та її дочки.

Те, щось таке глибоке і неясне, що я тоді відчув можна висловити тільки згукми прекрасної музики. Я відчув як інструменти небесної ніжності заспівали в моїй старій душі. До поважних гармоній похоронного гімна домішувались невиразні ноти пісні ко-

ханья, бо душа моя зливалася в тому самому почуттю сумну поважність сучасного і лагідну грацію минулого.

Покидаючи цю могилу, яку пані де Габрі відкрила пахучими розами, ми перейшли кладовище, не кажучи ні слова. Коли ми були знов посеред живих мій язик розвязався.

— Поки я йшов слідом за вами цими мовчазними алеями, сказав я пані де Габрі, — я думав про тих янголів з легенд, яких зустрічаєш на таємній межі між життям та смертю. Могила, до якої ви мене привели, і про яку я нічого не знав, як і не знав ні про що майже, що торкається тої, що в ній лежить разом із своїми, нагадала мені незрівняні переживання мого життя, переживання такі бліді мов світло на темнім шляху. Світло віддалюється по мірі того, як шлях довшає; я стою вже майже на кінці останнього перевалу, про те, я бачу світло так само ясно, кожен раз як повертаюсь. Спогади повстають в моїй душі. Я мов старий той дуб, кріслатий і вкритий мохом, що, струснувши своїми гіляками, будить гнізда співучих птахів. На нещастя пісня моїх птахів стара як світ і нікому крім мене нецікава.

— Пісня ця мене очарує, сказала пані де Габрі. — Розкажіть мені ваші спогади, говоріть до мене, як до старої жінки. Сьо-

годня вранці я знайшла три сивих волосини у себе в косах.

— Не журіться ними, пані, відповів я їй: час ставиться лагідно лиш до тих, хто його лагідно приймає. А як по довгих роках легка срібна піна проснується у ваших чорних косах, ви вберетеся у нову красу, менш яскраву, та більш зворушуючу ніж перша, і ви побачите, що ваш чоловік милуватиметься вашими сивими косами так само, як і чорними кучерями, які ви дали йому на весіллі і які він носить в медальоні, як щось святе. Бульвари ці великі й порожні. Ми можемо йдучи спокійно розмовляти. Я вам розкажу попереду як я пізнав батька Клементіни; та не сподівайтесь нічого надзвичайного, нічого гідного уваги, бо будете дуже розчаровані.

П. де Лесей жив на другому поверсі старого будинку на вулиці Обсерваторії. Фасад його, оштукатурений і прикрашений античними бюстами та старий занедбаний садок були першими вражіннями, що вигравувалися у моїх дитячих очах; і напевно, коли прийде неминучий день, вони промайнуть останніми під моїми обважнілими повіками. Бо в цім будинку я народився; в цьому садку я граючись навчився відчувати й пізнавати деякі частинки цього старого світу. Чудові години! Святі години, коли цілком свіжа душа, від-

криває світ, що одягається для неї лагідним блиском, та таємним чаром. Бо в дійсности, пані, світ є лиш відбитком нашої душі.

Мати моя була дуже щасливо одарованою істотою. Вона вставала разом із сонцем, як пташки, на яких вона була схожа хатньою працьовитістю, інстинктом материнства, постійним бажанням співати та якоюсь раптовою грацією, яку я відчував дуже добре, хоч був цілком дитиною. Вона була душою господи, яку сповняла своєю впорядкованою та радісною діяльністю. Батько мій був остільки млявим оскільки вона була жвавою. Я пригадую собі його спокійне обличчя по якому часом проходила іронична усмішка. Він був утомлений і любив свою втому. Сидючи коло вікна, в своєму великому кріслі, він читав зранку до вечора і то від нього я дістав любов до книжок. Я маю в своїй бібліотеці примірник Маблі та Рейналя¹²⁾ де від початку до кінця пороблені замітки його рукою. Не треба було ніяк сподіватись, щоб він до чогось у світі мішався. Коли моя мати пробувала лагідними хитрощами витягти його з його спокою; він хитав головою з тою невмолимою лагідністю, що творить силу слабих характерів. Він доводив до роспуки бідну жінку, яка цілком не розуміла цієї контемплативної мудрости і розуміла життя лиш як

щоденні турботи та веселу повсякчасну працю. Вона думала, що він хорий і боялась, щоб йому не погіршало. Та його апатія мала иншу причину.

Батько мій, вступивши в морське міністерство, під П. Декре в 1801 році, виказав справжній адміністративний хист. В морському департаменті була тоді велика діяльність і батько мій став в 1805 році начальником другого адміністративного відділу. Цього року імператор, якому на батька вказав міністр, доручив йому зробити доклад про організацію англійського флоту. Ця праця, що несвідомо для автора була пройнята справжнім ліберальним та філософічним духом, була закінчена тільки 1807 року, півтора року приблизно після поразки адмірала Вільнева коло Трафальгару. Наполеон після того катастрофічного дня й слухати не хотів про флот, перелистав гнівно меморандум і пошпурив його в огонь кажучи: «Фрази! Фрази! Фрази!» Мойому батькові переказали, що імператор був у такому гніві, що топтав чоботом рукопис в каміні в огні. Зрештою у нього була звичка, як був сердитий, топтати ногами вогонь аж поки не присмалить підшов.

Мій батько не переміг ніколи цієї немилости і даремність всіх його зусиль, щоб направити становище була безумовно причиною

апатії, в яку він потім впав. Проте, Наполеон, повернувшись з Ельби, казав його покликати і доручив йому зредагувати в патріотичному та ліберальному дусі відозви та бюлетені до флоту. Після Ватерлоо, мій батько, більш засмучений ніж вражений несподіванкою, зостав ся в стороні і його не турбували. Тільки погодились на тому, що проголосили його якобінцем, кровопийцею та людиною з якою не можна бачитись. Старший брат моєї матері, Віктор Малдан, піхотний капітан, зпенсіонований в 1814 та звільнений 1815, своїм недобрим поведженням збільшував труднощі, які впали на мого батька з руїною імператора. Капітан Віктор гукав по кафе та публичних балях, що Бурбони продали Францію Козакам. Першому ліпшому він відкривав трьохфарбну кокарду, сховану під своїм капелюхом та носив остентаційно палицю, виточена ручка якої кидала тінь-сілуєт імператора.

Як що ви, пані, не бачили певних літографій Шарле, то не можете собі уявити яку фігуру уявляв собою дядько Віктор коли, зі станом стягненим рединготом з шнурами, з військовим хрестом та фіялками *) на грудях, він проходжувався по Тюльерійському паркові, в своїй неприступній елеганції.

Безділля та піяцтво надавали найгірший

---

*) фіялки — квітки Наполеона.

присмак його політичним захопленням. Він лаяв людей, коли бачив як хто читає «Щоденну» та «Білий Прапор» і викликав їх на поєдинок. Так він мав прикрість і сором ранили на дуелі шістнадцятилітнього хлопчика. Одним словом мій дядько Віктор був чим хочете тільки не розсудливою людиною, а що він приходив обідати й вечеряти до нас що Божого дня, його недобра слава приставала до нашої родини. Мій батько страждав невимовно від некоректного поводження мого дядька, але, маючи добре серце, тримав не кажучи й слова двері відчиненими для капітана, за що той зневажав його від цілого серця.

Те, що я оце вам оповідаю, пані, було мені пояснено згодом. А тоді мій дядько Віктор сповняв мене найчистішим ентузіазмом і я давав собі слово, бути колись, оскільки мені буде можливим, схожим на нього. Одного гарного ранку, щоб починати бути схожим, я взявся вбоки і почав клясти як невірний. На це моя добра мати так швидко дала мені по пиці, що якийсь час я стояв остовпівши, перше ніж заплакати. Мов досі бачу старе крісло з жовтого утрехтського оксамиту, за яким я в той день пролив нечислимі сльози.

Я був тоді дуже ще малим хлопцем. Одного ранку батько взяв мене на руки, осміхаю

чись, по своєму звичаю трохи нашішкувато, що надавало трохи перцю його вічній лагідності. Поки я, сидючи у нього на колінях, грався його довгим сивим чубом, він оповідав мені речі, яких я добре не розумів і які мене цікавили дуже тим самим, що були незрозумілі. Мені здається, хоч я не зовсім в тому певен, що він оповідав мені того ранку історію короля з Івето, як вона стоїть в пісні¹³⁾. Коли раптом ми почули сильний вибух і шиби в вікнах задріжали. Батько спустив мене з колін; простягнені руки його дріжали, обличчя застигло й побіліло, очі поширились. Він пробував говорити але не попадав зубом на зуб. Нарешті пробелькотав: «Таки розстріляли!» Я не розумів, що він цим хоче сказати і відчував неясний жах. Потім я довідався, що він говорив про маршала Нея¹⁴⁾, якого розстріляли 7 грудня 1815 під стіною незабудованого місця, недалеко від нашого будинку.

Тоді ж таки на сходах я зустрічав старого пана (може він не був так уже дуже старий) з маленькими надзвичайно жвавими, блискучими очима на непорушному смаглявому обличчю. Він мені здавався неживим, або, принаймні, не так само живим, як інші люди. Я бачив у п. Денона¹⁵⁾, куди мене батько водив, мумію привезену з Єгипту і був пере-

конаний, що мумія п. Денона прокидалась, як зоставалась сама, виходила з своєї позолоченої труни, одягала горіхового коліру убрання та пудровану перуку і що тоді — це був п. де Лесей. І навіть сьогодні, дорога пані, відкидаючи цю думку, як позбавлену всякої підстави, я повинен признатись, що п. де Лесей був дуже схожий на мумію п. Денона. Цього досить, щоб пояснити, що ця людина вселяла в мене фантастичний жах.

В дійсности п. де Лесей був незначним аристократом та значним філософом. Ученик Маблі та Руссо, він хвалився, що не мав забобонів, та ця претензія сама в собі була великим забобоном. Я вам говорю, пані, про сучасника минулого віку. Я боюсь, що ви мене не зрозумієте і певен, що це вас не цікавить. Це так далеко від нас! Та скорочую скільки можливо; зрештою я не обіцяв вам нічого цікавого і ви не можете сподіватись, щоб у життю Сільвестра Боннара були великі пригоди.

Пані де Габрі заохочувала мене говорити далі, що я їй зробив.

П. де Лесей був різкий з мужчинами і ввічливий з дамами. Він цілував руку моїй матері, яку звичаї республіки та імперії не привчили до такої ввічливости. Через нього я сягав до епохи Людовика ХVІ. П. де Ле-

сей був географом і ніхто, здається мені не відчував себе таким гордим, що займається обличчям цієї землі. За старго режиму він займався сільським господарством по філософському і перевів свої землі до останнього гектара. Не маючи вже й ступня власної землі, він захопив цілий глобус і намальовував по оповіданням мандрівців надзвичайну кількість карт. Вихований на Енциклопедії, він не обмежувався тим, щоб поміщати людей на такому, чи іншому степні, минуті та секунді довготи та широти. Він, на жаль, займався їхнім щастям! Треба завважити, пані, що люде, які займались щастям народів робили дуже нещасними своїх близьких.

П. де Лесей був роялістом-вольтерьянцем — порода досить звичайна тоді поміж прихильниками старого режиму. Він був більшим математиком ніж д'Аламберт, більшим філософом ніж Жан-Жак та більшим роялістом ніж Людовик XVIII. Та його любов до короля була нічим у порівнанню до його зненависти до імператора. Він брав участь в одній змові проти першого консула; слідча комісія не довідалась про нього або ж не звернула уваги і він не фігурував серед обвинувачених. Він ніколи не подарував цієї образи Бонапартові, якого називав корсиканською потворою і якому, як він говорив, він не до-

вірив би й одного полку таким він його вважав нездатним військовим.

В 1813 році п. де Лесей, вдовець з давніх років, оженився у віці приблизно пятьдесят і пять років, з дуже молодою жінкою, що малювала у нього карти і яка умерла породивши на світ дівчину. Моя мати доглядала за нею під час її недовгої хвороби, а також і за дитиною, щоб тій нічого не бракувало. Дитина ця називалась Клементиною.

Від часу цієї смерті і цього народження почалися відносини між моїми батьками і п. де Лесей. Я тоді саме поминув перший вік дитинства, потупішав і подурнішав і стратив чарівний дар бачити й відчувати; речі не робили вже мені тих чудових несподіванок, що творять чар раннього дитинства. Отже в мене не лишилось в пам'яті жадних спогадів про часи слідом за народженням Клементіни. Я тільки пам'ятаю, що кілька місяців по тому мене спіткало горе, згадка про яке мені й досі стискає серце. Умерла моя мати. Велика тиша, великий холод і темрява огорнули раптом нашу хату.

Я впав у якусь апатію. Батько післав мене до школи і я ледве вийшов з того стану апатії.

Проте я не був цілком нездатним і вчителі мої навчили мене приблизно всьому чому хо-

тіли, се б то трохи греки та латини. Я підтримував відносини тільки з старими часами. Навчився поважати Мілтіада та захоплювати ся Темістоклом. Квінт Фабій став мені близьким, остільки, приблизно, оскільки мені була можливість бути близьким з таким великим консулом. Гордий такими високими знайомствами я не звертав уваги на малу Клементину та її старого батька, що одного дня виїхали до Нормандії і не поцікавився навіть, коли вони повернуться.

Проте вони повернулись, моя пані, вони повернулись! Небесні впливи, сили природи, таємні сили, що даєте людям дар кохання, ви знаєте, чи я побачив знов Клементину! Вони ввійшли в нашу сумну оселю. П. де Лесеї вже не носив перуки. Лисий, з сивими пасмами на висках, він заповідав міцну старість. Але те небесне створіння, що засіяло мені поруч із ним і присутність якого освітила старий полинялий салон, це не була примара, це таки була Клементина! Я бачив її наспражки: її сині очі, сині мов барвінок, здались мені надприродною річчю і навіть сьогодні я не можу собі уявити, щоб ці живі дорогоцінності спіткала втома життя та тлін смерти.

Вона трохи засоромилась вітаючись з моїм батьком, якого не знала. Обличчя її було

злегка рожеве і напіводверті уста осміхались тою усьмішкою що нагадує безконечність, тому, без сумніву, що не зраджує жадної певної думки, а тільки висловлює радість життя та щастя бути гарною. Обличчя її під рожевим капелюхом сіяло мов дорогоцінність в одкритому футералі; на білій мусліновій сукні зі зборками на стані, зпід якої виглядав кінчик черевика, у неї була накинута кашемирова шаль... Не смійтесь, дорога пані, така тоді була мода і не знаю, чи теперішні моди такі прості, свіжі та скромно граціозні.

П. де Лесей сказав нам, що, розпочавши видання історичного атласу, він повертається жити до Парижу і охоче візьме своє старе помешкання, як що воно вільне. Батько мій спитав у панни де Лесей, чи вона рада вернутись до столиці. Вона була рада, бо осміхалася, осміхалася до одвертих вікон у садок, ясний і зелений, осміхалась до бронзового Марія, що сидів на руїнах Картагени, на циферблаті годинника, осміхалась до крісел з жовтого оксамиту та до бідного студента, що не смів підняти на неї очей. З того дня починаючи, як я її полюбив!

Та ось ми приїхали до Севрської вулиці і скоро побачимо ваші вікна. Я дуже поганий оповідач і як би я взявся за неможливе; написати роман, — ніколи б мені це не

вдалося. Я довго готувався до цього оповідання, яке передам вам у кількох словах, бо існує певна душевна грація, яку старий дід вразить, коли почне розмазувати про кохання, навіть про найчистіше. Пройдемо кілька кроків по цьому бульварові, забудованому монастирями і оповідання моє легко вміститься на просторі, що відділяє нас від он тої дзвіниці.

П. де Лесей, довідавшись, що я скінчив школу Хартій, признав мене гідним до співробітництва коло його історичного атласу. Треба було зазначити на ряді карт те, що старий філософ називав «пригодами» імперії від часів Ноя до Карла Великого. П. де Лесей накопичив у себе в голові всі помилки XVIII віку, що до питання про античність. В питаннях історії я належав до нової школи і був у віці, коли не вміють прикидатись. Те, як старий розумів, чи швидче не розумів варварських часів, його упертістять бачити в глибокій античності амбітних князів-лицемірів, зажерливих прелатів, благородних громадян, поетів-філософів та інших дієвих особ, що існували тільки в романах Мармонтеля, дуже мене засмучувало і викликало у мене різні оспорювання, без сумніву дуже раціональні, але цілком даремні і часом небезпечні. П. де Лесей був гарячий, а Клементина дуже гарна. Між ним і нею я переживав години

муки та насолоди; я був малодушним і скоро став поступатись усим, що він хотів відносно історичного та політичного вигляду цієї землі, що пізніше повинна була носити Клементину, за часів Авраама, Менеса та Девкаліона.

По мірі того як ми виготовували наші карти, панна де Лесей розмальовувала їх аквареллю. Нахилившись над столом вона тримала двома пальцями пензель; від повік на щоки спадала тінь і напів прищулені очі теж були в тіни. Часом вона підводила голову і я бачив напіврозтулені уста. В її красі було стільки виразу, що дихання її здавалося мені зітханням, а найбільш звичайна поза наводила на мене глибоку задуму. Дивлючись на неї я згожувався з п. де Лесей, що Юпітер царював деспотично в гірних околицях Тесалії, а Орфей необережно довірив духовенству навчання філософії. Я й досі не знаю, чи я був малодушним, чи героєм, коли поступався цим упертому дідові.

Панна де Лесей, я повинен сказати, не звертала на мене великої уваги. Ця байдужість здавалася мені такою справедливою і такою природною, що мені й на думку не спадало на це нарікати; мене вона мучила, але то було несвідомо. Я надіявся: ми були ще лише при першій ассирійській імперії.

П. де Лесей приходив що вечора пити каву з моїм батьком. Я не знаю як вони порозумілись, бо рідко було зустріти дві такі цілком різні натури. Мій батько мало захоплювався людьми і багато прощав їм. З літами він став ненавидіти всі прибільшення. Він оплітав свої думки силою тонких нюансів і висловлював один погляд тільки з великими застереженнями. Ці звички тонкого розуму аж підкидали старого пана, сухого та неуважливого, якого поміркованність противника не розброювала, а швидче навпаки! Я чув у повітрі небезпеку. Цією небезпекою був Бонапарт. У батька мого не зосталося жадної ніжності до Наполеона, але, служивши під ним, батько не любив чути як його лають, особливо на користь Бурбонів, проти яких він мав криваву кривду. П. де Лесей, вольтеріянець та легітиміст більш ніж коли виводив від Бонапарта все зло — політичне, соціальне та релігійне. При такому стані речей капітан Віктор непокоїв мене понад усе. Цей страшний дядько став цілком незносним відколи не було його сестри, щоб заспокоювати його. Давидова арфа була розбита і Саул віддавався своїм нападам люті. Скинення Шарля X збільшило завзяття старого бонапартиста до найнеможливіших бравад. Він не навідувався постійно до нас бо оселя була занадто

тиха для нього. Та часом, в обідню пору, з'являвся, заквічаний мов мавзолей. Він сідав до столу, звичайно кленучи на ціле горло, хвалився, поміж їжою своїми подвигами старого вояки. Скінчивши обід він складав трьохкутником серветку, ковтав півкарафки горілки і тікав скільки духу, боючися думки просидіти не пивши якийсь час сам на сам з старим філософом та молодим ученим. Я добре відчував, що як він зустріється колись з п. де Лесеєм то все пропало. Так воно й сталося, пані!

Капітана на цей раз не видно було під квітками і він до того був схожий на надгробний пам'ятник, що так і хотілось повісити йому на кожду руку по вінку з безсмертників. Він був надзвичайно задоволений і перша особа, що скористала з його доброго настрою була куховарка, яку він обняв за стан саме, як вона ставила печеню на стіл.

По обіді він відсунув карафку, яку йому подали, кажучи, що трохи переогодом вип'є горілку з кавою. Я спитавсь у нього тремтячи, чи не хоче він, щоб йому подали каву відразу. Він був дуже недовірливий і зовсім не дурний, мій дядько Віктор! Поспішність моя здалася йому не чистої проби бо він глянув на мене трохи скося і сказав:

— Май терпіння, небожу! Тому хто зріс

у війську не годиться сурмити відступ. Де там у чорта! Ви щось трохи квапитеся, пане магістре, подивитися чи у мене є шпори на чоботях.

Було ясно: капітан, догадався, що я хотів його позбутись. Знаючи його я був певен, що він зостанеться. Він зостався. Найменьчі подробиці цього вечора залишились у моїй пам'яті. Дядько мій був дуже веселий. Сама думка бути небажаним гостем підтримувала його добрий настрій. Він оповів, правда, в найкращому стилі казарми, відому історію про черницю, сурьму та п'ять пляшок шамбертенського вина, історію, що напевне має великий успіх в гарнізонах і яку я не пробуватиму, пані, повторяти, вам хоч би навіть і памятав її. Коли ми перейшли до салону він звернув нашу увагу на те, що ґрати коло камину не досить добре вичищені і навчав поважно, як треба вживати триполітанську глину до чищення міді. Про політику ані слова. Він беріг свої сили. На руїнах Картагени продзвонило вісім годин. Це було пора для п. де Лесея. Кілька хвилин по тому він увійшов до салону з дочкою. Почався звичайний вечірній порядок. Клементіна сіла вишивати коло лямпи, абажур якої зоставляв в легкій тіні її гарну головку, а кидав світло на пальчики, що робило їх майже про-

зорими. П. де Лесей почав розмову про комету заповіджену астрономами і розвинув при цій okazji теорії, що хоч і були неймовірними та виявляли певну інтелектуальну культуру. Мій батько, що мав де які знання в астрономії, висловив свої здорові ідеї, які завжди кінчав своїм вічним: «Та що я зрештою знаю?» Я з свого боку навів думку нашого сусіда з Обсерваторії великого Араго¹⁶). Дядько Віктор запевняв, що комети мають вплив на якість вина і для доказу навів веселу історію з кабаре. Я був такий задоволений цією розмовою, що силкувався підтримати її за допомогою останніх, прочитаних мною книжок, довгим викладом про хімічний склад цих легких небесних тіл, що, займаючи в небесному просторі мільярди льє, змістились б у пляшці. Мій батько, трохи здивований моєю красномовністю, дивився на мене з лагідною іронією. Та не можна весь час zostаватись на небі. Я почав, дивлючись на Клементину, про комету, з діамантів, якою я милувався вчора у ювеліра. Це була нещаслива думка.

— Слухай, небожу, скрикнув капітан Віктор, — твоя комета не варта тої, що блищала в косах імператриці Жозефіни, як вона приїхала до Страсбургу в армію роздавати хрести.

— Та мала Жозефіна дуже любила прикрашатись, завважав п. де Лесей, сьорбнувши кави. Я їй цим не докоряю, вона мала в собі дещо доброго, хоч була трохи легковажна. Вона була з дому Ташер і зробила велику честь Бонапартові вийшовши за нього. Ташер то невелика цяця, але Бонапарт — то ніщо.

— Що ви цим хочете сказати, пане маркізе? спитав капітан Віктор.

— Я не маркіз, — відповів сухо п. де Лесей, — а я хочу сказати те, що Бонапарт мав би дуже добру пару, як би оженився з одною з тих жінок-людоїдок, що капітан Кук описує в своїх подорожах, голих, татуованих, з кільцем в носі, що з смаком гризуть шматки людського тіла.

Я це передбачав, подумав я собі, та в моїй розпуді (о бідне серце людське!), першою думкою було завважити справедливість мого передчуття. Я повинен сказати, що відповідь капітана була в своїому роді величчя. Він уперся руками вбоки, окинув зневажливим оком п. де Лесея і сказав:

— Наполеон, пане відаме¹⁷), окрім Жозефіни та Марії Луїзи, мав ще одну жінку. Цієї товаришки його життя ви не знаєте, а я бачив її зблизьку: вона має блакитну мантію, засіяну зорями, на голові лавровий ві-

нець; почесний хрест блищить у неї на грудях, а ймення її Слава.

П. де Лесеї поставив чашку на стіл і спокійно промовив:

— Ваш Бонапарт був пройдисвіт.

Батько мій встав трохи недбало, простяг поволи руку і дуже лагідно звернувся до п. де Лесея:

— Хто б він не був той чоловік, що вмер на острові Св. Гелени, я працював десять років в його уряді, а мій шурина тричі був ранений під його орлами. Я благаю вас, пане і друже, не забувати цього на далі.

Ввічливий протест мого батька зробив те чого не зробили величні та смішні імпертиненції мого дядька: п. де Лесеї впав у скажений гнів.

— Я забув, скрикнув він, блідий, сціпивши зуби, з піною коло рота, — бочка від оселедців все буде оселедцями тхнути, і хто пройдисвітові служив...

— При цих словах капітан схопив його за горло. Я певен, що він його задушив би, як би не його дочка та не я.

Батько мій, згорнувши руки, трохи блідший ніж звичайно дивився на це видовище з виразом невимовного жалю. Те, що сталося далі, було ще більше гідним жалю, та

нащо спинятись на божевіллю двох старих? Нарешті мені пощастило їх розвести. Пан де Лесеї дав' знак своїй дочці і вийшов. Як вона виходила за ним, я їй собі вибіг на сходи.

— Я люблю вас! казав я їй, не тямлючи себе, — я люблю вас! і стискав їй руку.

Вона хвилину затримала свою руку в моїй, уста її відкрились. Що вона хотіла сказати? Та раптом, підвівши очі вгору до батька, що йшов по сходах, вона приняла руку і зробила знак прощання.

З того часу я її більше не бачив. Батько її перейшов жити десь коло Пантеону в помешкання, що був винаймив для продажу свого історичного атласу. Кілька місяців по тому він умер від апоплексії. Дочка його виїхала до Неверу в родину своєї матері. В Невері вона вийшла заміж за сина заможного мужика Ашіла Альє.

Що до мене, пані, то я прожив у мирі сам із собою: існування моє, позбавлене великих болів та великих радощів, було досить щасливе. Та віддавна, зімовими вечорами, я не міг бачити порожнього крісла коло себе, без того, щоб серце моє не стислось боляче. Клементіна давно вмерла. Дочка її пішла слідом за нею в місце вічного спокою. У вас я бачив її онуку. Я не скажу ще як старець у Святому Писанню: «Нині отпускаєши, владико.»

Як що такий дід, як я, може ще бути комусь потрібним то, за вашою допомогою, я хочу присвятити оцій сирітці свої останні сили.

Останні слова я кінчав у передпокою помешкання пані де Габрі і збирався вже попрощатися з моїм ласкавим провідником, як вона мені сказала:

— Дорогий пане, я не можу допомогти вам у цьому так, як би хотіла. Жанна — сирота і неповнолітня. Ви нічого не зможете зробити для неї без дозволу її опікуна.

— А! скрикнув я, — мені й на думку не спало, що Жанна має опікуна!

Пані де Габрі глянула на мене трохи здивовано. Вона не сподівалась від старого чоловіка стільки простоти.

— Опікун Жанни, п. Муш, нотарь у Ле-валлоа-Перé, говорила вона далі. — Боюсь, що вам тяжко буде з ним порозумітись, бо він людина серйозна.

— Господи милостивий! З ким же ви хочете щоб у моему віці я міг порозумітись, як не з серйозними людьми?

Вона осміхнулась лагідною усмішкою, як осміхався мій батько, і промовила.

— З тими хто на вас схожий. П. Муш не зовсім з таких: він не викликає в мене жадного довірря. Треба, щоб ви у нього спи-

тали дозволу піти одвідати Жанну; він оддав її в пансіон в Тёрнах, де їй не добре живеться.

Я поцілував руку пані де Габрі і ми попрощались.

Від 2 до 5 травня.

Я познайомився з нотарем Мушом опікуном Жанни у нього в конторі. Він — малий, худий, сухий; коліром обличчя схожий на порох своїх паперів. Муш був з породи звірят, що носять окуляри, бо без окулярів не можна було собі його уявити. Я розмовляв з ним, з цим Мушом; голос у нього схожий на таракало і говорить він вишуканими висловами, та мені було б більше до смаку, як би він не вишукував своїх висловів. Я приглянувся до нього, до цього Муша; він церемонний і придивляється до своїх гостей, скося, спід окулярів.

П. Муш дуже щасливий, так він мені сказав; він дуже тішиться тою увагою, яку я звертаю на його вихованку. Та він не тої думки, що ми живемо на світі для того, щоб бавитись. Ні, він цього не думає. Щоб бути справедливим, я сказав би, що в його товаристві з цією його думкою можна погодитися до того він мало забавний. Він боїться, щоб його дорогій вихованці не дали невірною та

шкідливого погляду на життя, даючи їй за- надто багато розваги. Тому, сказав він мені, він благав пані де Габрі тільки дуже зрідка брати дівчину до себе. Я залишив цього запорошеного писаря в його запорошенім бю- рі з дозволом в порядку (все, що виходить від п. Муша є в порядку) бачитися, що пер- шого четверга кожного місяця, з панною Жан- ною Александр у панни Префёр, учительки, вулиця Демурська в Тернах.

Першого четверга в травні я подався до панни Префёр, школу якої я помітив досить далекою завдяки написові синіми літерами. Цей синій колір став для мене першою озна- кою вдачі панни Віржині Префёр, вдачі, з якою я з того часу мав нагоду вповні по- знайомитися. Перелякана служниця взяла мою карточку і покинула мене, без слова надії, в холодній кімнаті, де чути було тим прісним духом, питомим їдальням у школах. Поміст у цій кімнаті було натерто з такою немилосердною енергією, що я боявся так і застрягти на порозі; та на щастя, помітив невеличкі чотирьох-кутники виплетені з вов- ни, пороскидані на паркеті перед стільцями і мені вдалося, переставляючи по черзі ноги з одного на другий, виплетений з вовни, острів, дійти до камину, де я й сів зади- ханий.

На каміні тому, у великих позолочуваних рямцях, був напис під заголовком, готичними літерами: Почесна Таблиця, на якій було велике число імен, між ними я не мав приємности знайти імя Жанни Александр. Прочитавши кілька раз ймення учениць, що зробили честь в очах панни Префєр, я почав турбуватись не чуючи нікого, щоб хто йшов. Панні Префєр безумовно вдалося б завести на своєму педагогічному просторі цілковиту тишу небесних просторів, якби горобці не вибрали її подвірря, щоб прилітати несчислимим зграями та цвірінькати на ціле горло. Слухати їх було приємністю. Та як бачити їх, прошу я вас, крізь непрозорі шибки? Треба було задовольнитись видовищем, яке давав покій, прикрашений з гори додолу, по всіх чотирьох стінах, малюнками, виконаними пансіонерками цієї школи. Тут були й весталки, і квітки, хатки, капітелі, волюти й величезна голова Таціуса, короля сабінського, підписана Естеля Мутон.

Я досить довго милувався енергією, з якою панна Мутон підкреслила кущоваті брови та гнівні очі античного войовника, коли шуршання, лекше ніж шуршання мертвого листу, що його жене вітер, заставило мене повернути голову. І справді, це не був мертвий лист, це була панна Префєр. Згорнувши ру-

ки вона посовувалась по дзеркалу паркета мов святі з «Золотої Легенди» по кришталю води. Але при иншій якій нагоді, панна Преффер ніколи здається не нагадала б мені, улюблених містичною думкою дів. Глянувши вже хоч би на одне її обличчя, вона мені швидче нагадала яблуко — ренет, переховане взимку на горищі запасливою господинею. На плечах у неї була пелерина з китицями, сама по собі нічим не видатна, та вона носила її мов яке священницьке убрання або відзнаки високої магістратури.

Я пояснив їй мету своєї візити і передав припоручаючий лист.

— Ви бачили п. Муша, озвалася вона, — як його здоровля, чи зовсім добре? Це такий чесний чоловік, такий...

Вона не скінчила і звела очі до стелі. Я теж глянув слідом за нею і побачив спіральку з паперу, що висіла замість люстри і, як я догадувався, повинна була приваблювати мух і тому відвертати їхню увагу від позолочуваних зеркальних рам та почесної таблиці.

— Я бачив панну Александр у пані де Габрі і мав нагоду оцінити прекрасну вдачу та живий розум цієї дівчини. А що я колись був знайомий з її дідом та бабою, то маю

охоту перенести на неї симпатію, яку мав до них.

У відповідь панна Преффер глибоко зітхнула, притисла до серця свою таємничу перлину і знов звела очі на спиральку з паперу.

Нарешті сказала:

— Як що ви, пане, знали пана й пані Александр, то, думаю, осудили, так само як п. Муш і я, божевільні спекуляції, що привели їх до руїни, а їхню дочку до нужди.

Почувши ці слова я подумав: яка велика провина бути нещасним, і як особливо винні ті, кому довго заздріли. Руйнуючи їх доля мститься за нас і дає нам задовольнення; ми ж робимось немилосердні.

Я зовсім щиро заявив, що був цілком стороннім до фінансових справ і спитав начальницю пансіону, чи вона задоволена панною Александр.

— З цією дівчиною не можна дати собі ради! скрикнула панна Преффер.

І вона прийняла позу високого стилю, щоб символічно висловити становище, яке утворювала їй непокірна учениця. Потім, вернувшись до більш спокійних почувань:

— Ця дівчина не позбавлена здібностей, сказала вона. Тільки її не можна примусити навчитись чомусь згідно прінципу.

Що за дивна людина ця панна Преффер! Вона ходила не підіймаючи ніг і говорила не ворущучи губами. Не спиняючись більше ніж слід на її прикметах, я відповів їй, що принципи то є безумовно прекрасна річ, і, що я в цьому питанню покладаюся на її знання й досвід, але, що, зрештою, коли що небудь вивчиш, то байдуже як саме, так чи інак.

Панна Преффер поволи похитала головою на знак незгоди, тоді, зітхнувши:

— А, пане, сказала вона; — люде незнайомі з вихованням роблять собі з того неправильні думки. Я певна, що вони мають найкращі в світі наміри, але зробили б краще, далеко краще як би покладались у цьому на компетентних людей.

Я не настоював і спитався, чи не міг би бачити негайно панну Александр. Вона розглянула свою пелерину, ніби читала в заплутаних китицях, як в пораднику, що їй відповісти і нарешті сказала:

— Панна Александр має тепер саме репетицію. Тут великі вчать малих. Те що називається взаємним навчанням... Та мені було б дуже шкода, як би ви потурбувалися даремно. Я зараз скажу, щоб її покликали. Дозвольте мені тільки, пане, для порядку, записати ваше прізвище в книгу для гостей.

Вона сіла за стіл, розгорнула грубий зшиток і, витягнувши з під пелерини лист Муша, куди вона була його сховала:

— Боннар, два н, правда? спитала вона мене, записуючи; вибачайте, що я настоюю на дрібницях. Я тої думки, що власні ймення мають правопис. Ми робимо тут диктати на власні ймення, розуміється ймення історичні!

Записавши своє прізвище швидкою рукою, вона спиталась, що має написати в графі про стан: бувший купець, урядовець, рантьє, чи щось инше; в її зшитку була графа для цього.

— Господи, пані, кажу їй, — як що це неодмінно потрібно заповнити вашу графу то напишіть: член Академії.

Хоч передо мною й була пелерина панни Преффер, та в тій пелерині був хтось инший, а не вона; це була нова людина: ввічлива, ласкава, ніжна, щаслива, сіяюча — оттака була вона. Очі її осьміхались, зморшки на її обличчю, а їх було багато, осьміхались; уста її теж осьміхались, але одним боком. Вона забалакала: голос її відповідав її вигляду, він був мов з медом.

— Так ви говорили, пане, що ця мила: Жанна дуже здібна. З мого боку я те саме помітила і дуже горда тим, що наші спостереження зійшлись. Ця дівчина мене дійс-

но дуже цікавить. Хоч вона трохи й жвава, та в неї те, що я називаю щаслива вдача. Та вибачте, що так зловживаю вашими дорогоцінними хвилинами.

Вона покликала слугу, яка зявилася, ще більш услужлива і ще більш перелякана ніж перше і зникла, доставши наказ повідомити панну Александр, що п. Сільвестр Боннар, член Академії, дожидає її у вітальні.

Панна Префєр мала тільки час довести до мого відома, що вона має глибоку пошану до постанов Академії, які б вони не були, як зявилась Жанна, задихана, червона, мов півонія; очі в неї були широко розкриті, руки теліпались; наївна незграбність її була дуже мила.

— На кого ви схожі, моя люба дитино! пробелькотала панна Префєр, з материнською ніжністю, поправляючи їй комір.

Жанна справді виглядала таки дивно: волосся, стягнене назад і покрите сіточкою, вилазило пасмами крізь петлі; худі руки, по лікті в люстринових рукавах, були відморожені й червоні і вона, здавалося не знала куди їх діти; спідниця була за коротка так, що видко було за широкі панчохи та стоптані черевики; підперезана шнурком, через який діти плигають, замість пояса, Жанна мала вигляд мало презентабельної панни.

— Як можна так? зітхнула панна Преффер, здаючись на цей раз вже не матір'ю, а старшою сестрою.

Тоді зникла, прослизнувши мов тінь по дзеркалу паркета.

Я озвався до Жанни:

— Сідайте, Жанно, і говоріть зо мною як з другом. Вам тут не подобається?

Дівчана завагалась, тоді відповіла з покірною усьмішкою:

— Не дуже.

Вона держала в руках обидва кінця шнурка і мовчала.

Я спитав її як вона, така велика, ще плигає через шнурок.

— О! ні, відповіла вона жваво. — Коли слуга сказала мені, що мене у вітальні чекає якийсь пан, я доглядала за малими як вони плигали і держала їм шнурок. Тоді я завязала шнурок навколо себе, щоб не загубити; так і прийшла. Це було неввічливо, прошу вас вибачити мені, але я не звикла, щоб до мене приходили гості.

— Праведне небо! Чого б я образився від вашого мотузяного поясу? Черниці з монастиря Св. Клари носили мотузяні пояси, а були побожні жінки.

— Ви зробили мені велику ласку, пане Бонар, що прийшли до мене, сказала вона,

— і говорите зо мною, так як оце говорите. Я не подумала про те, щоб вам подякувати, як увійшла, це було так дуже несподівано. Чи ви бачили пані де Габрі? Розкажіть мені, будь ласка, про неї.

— Пані де Габрі, відповів я їй, — ведеться добре! Вона в своєму прекрасному маєтку в Люзанс. Я вам скажу про неї, Жанно, як казав один старий садовник про свою пані, власницю замку, коли в нього питалися про те як їй ведеться: «Пані йде своїм шляхом». Так, пані де Габрі йде своїм шляхом, а ви знаєте, Жанно, який цей шлях добрий і яким рівним кроком вона по ньому йде. Недавно, перед тим як вона поїхала до Люзанс, я ходив з нею далеко, дуже далеко і ми говорили з нею про вас. Ми говорили з нею про вас, моя дитино, на могилі вашої матері.

— Я тому дуже рада, сказала Жанна і розплакалася.

Я дав їй виплакаться, з поваги до її дитячих сліз. Як вона втирала очі, я попросив її, щоб розказала як їй живеться в цій школі.

Вона мені пояснила, що була заразом ученицею і учителькою.

— Вас навчають і ви навчаєте других. Таке трапляється часто на цім світі. Треба терпіти, моя дитино.

Та вона мені пояснила, що її нічому не вчили і вона нікого не вчила, а що їй було доручено одягати дітей з найменьчої класи, вмивати їх, навчати доброму поведженню, вчити читати, шити, доглядати як вони грались і, по молитві, класти їх спати.

— А! догадався я, — так от що панна Преффер називає взаємним навчанням! Не можу утаїти від вас, Жанно, що панна Преффер мені зовсім не подобається і мені здається вона не зовсім така добра, яки би мені хотілося.

— О! відповіла мені Жанна, — вона така як більшість людей: вона добра до тих кого любить і недобра до тих, кого не любить. Та от! Мені здається, що вона мене не дуже любить.

— А пан Муш? Жанно, що треба думати про пана Муша?

Вона мені поспішно відповіла:

— Пане, я вас благаю, не говоріть мені нічого про пана Муша! Благаю вас!

Я уважив це гаряче майже палке благання і змінив сюжет розмови.

— Жанно, чи ви ліпите тут фігурки з воску? Я не забув феї, що так мене здивувала в Люзанс.

— У мене не має воску, відповіла вона, опускаючи руки.

— Немає воску в царстві бжіл! здивується я. — Жанно, я вам принесу кольорового воску і такого прозорого, як дорогоцінне каміння.

— Дякую вам, пане, тільки не треба. Тут я не маю часу працювати над моїми восковими ляльками. Проте, я почала була маленьку фігурку Святого Юрія для пані де Габрі, малесенького святого Юрія в золотих латах. Та дівчатка тут подумали, що то лялька, гралась ним і поламали на шматки.

Вона витягла з кешені свого ґартуха шматочки фігурки, ледве счеплені дротом на якому вона трималася. При погляді на фігурку вона не знала, чи їй журитись, чи сміятись, нарешті останнє перемогло і вона осміхнулась, але усмішка її раптом зникла.

Панна Преффер стояла на дверях вітальні.

— Така люба дитина! зітхнула директорка пансіону своїм найніжнішим голосом. Боюсь, щоб вона вам не обридла. Ваш же час такий дорогий.

Я попросив її покинути цю іллюзію і встаючи, щоб попрощатись і йти, витяг з кешені кілька таблеток шоколату та інших солодощів, які я приніс.

— О! скрикнула Жанна, — та тут стане на цілий пансіон!

Пані в пелерині вплуталась:

— Панно Александр, сказала вона, — подякуйте панові за його щедрість.

Жанна глянула на неї трохи неласкаво, потім, повернувшись до мене:

— Дуже вам дякую, пане, за ці ласощі і особливо дякую за те, що ви були ласкаві прийти до мене.

— Жанно, сказав я їй, беручи її за обидві руки, — зоставайтеся доброю і терпеливою дівчиною. До побачення.

Идучи з пакунками шоколаду вона ненароком стукнула ручками від свого мотузка для плигання об спинку стільця. Панна Преффер обурено притисла обома руками серце під пелериною так, що я готувався побачити як вилетить її учена душа.

Як ми zostалися самі, до неї вернулась її лагідність і я мушу сказати, без жадної улесливости для себе, що вона осміхалась до мене цілою стороною свого обличчя.

— Ласкава панно, завважив я, бажаючи використати її добрий настрій, — я завважив, що Жанна Александр трохи бліда. Ви краще за мене знаєте як цей перехідний вік, у якому вона саме тепер, вимагає догляду та обережності. Я образив би вас як би попрохав вас доглядати краще за нею.

Здавалось ці слова очарували її. Мов у

екстазі вона подивилась на спіральку на стелі і, сплеснувши руками, скрикнула:

— Як такі великі люде уміють спускатись до найменьчих дрібниць!

Я завважив їй, що здоровля дівчини не в дрібниця і мав честь одкланятись. Та вона мене спинила на порозі і призналась:

— Вибачте мою слабість, пане. Я жінка і люблю славу. Я не можу утаїти перед вами, що відчуваю велику честь від присутности члена Академії в моїй скромній школі.

Я вибачив слабість панни Префєр і, в осіпленню егоїзму, думаючи про Жанну цілу дорогу питав себе:

— Що ми зробимо з цієї дівчини.

2 червня.

Сьогодні я провів до кладовища в Марнах давнього колегу, дуже старого літами, що, як казав Гете, згодився вмерти. Великий Гете, житьова енергія якого була надзвичайна, справді вірив, що людина вмірає тільки тоді, коли того хоче, се б. то тоді, коли всі сили, що роблять опір остаточному розкладові і сума яких утворює само життя, зруйновані до останньої. Другими словами він думав, що людина вмірає тоді, коли не

може більше жити. Ну той добре! Треба тільки порозумітись і величну думку Гете можна привести, як що взятись до неї уміючи, до пісні про Паліса¹⁸).

Отже мій добрячий колега згодився вмерти, дякуючи двом чи трьом апоплексіям дуже переконуючим, з яких остання залишилася без репліки. Я мало бачився з ним за життя, та виходить став його другом по смерті, бо наші колеги поважним тоном та з проникливими обличчями сказали мені, що я повинен під час кортежу триматись за шнурки від покривала на труні і сказати промову на могилі.

Прочитавши поганенько невеличку промову, що написав, як міг краще, а то ще не багато значить, я пішов перейти лісом у Віль д'Аврей. І пішов, не налягаючи дуже на палицю капітана, лісом стежкою, на яку соняшне світло падало золотими кружками. Ніколи ще запах трави та вохкого листя, ніколи краса неба та могутній спокій дерев не переймали так мої почуття та цілу мою душу і пригнічення, що я відчував у цій тиші, що мов ніби без перестанку дзевеніла, було разом почутьове і молитовне.

Я сів в холодку над стежкою, під молодими дубками. Там я дав собі слово не вмірати, або принаймні не згожуватись умірати,

не посидівши ще раз під дубом, щоб серед мирної природи могли подумати про природу людської душі та конечну мету існування людини. Бжолола, темна спинка якої блищала на сонці, мов лати з старого золота, прилетіла й сіла на квітку рожі, темну й розкішну, що роспустилась на пишній стеблині. Це не в перше, розуміється, що я бачив таке звичайне з'явище, та вперше придивлявся до нього з такою розумною та ніжною увагою. Я побачив, що між бжолою та квіткою існували симпатія та тисячі різнородних взаємовідносин, про які я досі й не підозрівав.

Напившись нектару бжолола сміливо знялась і полетіла. Я встав з великим зусиллям і розсправив собі ноги.

— Прощайте, кажу, до бжололи та до квітки. — Прощайте. Хотів би я ще прожити, щоб відгадати таємницю вашої гармонії. Я дуже втомлений, та людина так сотворена, що від одної праці відпочиває тільки за другою. Квітки та комахи дадуть мені відпочивок від філології та архивних студій. Скільки змісту в старому миті про Антея! Я доторкнувся до землі і став іншою людиною і от на шістьдесятим році в душі у мене повстають нові зацікавлення так, як від порохнявого стовбура старої верби на всі боки женуться парости.

4 червня.

Люблю дивитись з свого вікна на Сену та її набережні у такий ніжно сірий ранок, що надає річам безмірну лагідність. Я бачив блакитне небо, що проливає на Наполітанську затоку своє прозоре сяйво. Та наше Парижське небо має більше життя, більше доброзичливости та душі. Воно осміхається, загрожує, пестить та сумує й радіє, немов погляд людини. В цю хвилину воно проливає м'яке світло на людей та тварини міста, що виконують свою щоденну працю. Онде на другому березі, на пристані Сен-Ніколя навантажують пароплав; на перекиненій кладці портові робітники швидко перекидають з рук на руки цукрові голови, аж до самого трюму пароплава. На північній набережній, в холодку від платанів стоять уряд фіякри і коні, встромивши морди у рептухи з вівсом спокійно жують його, тим часом як червонопикі фірмани вихиляють чарку перед рундуком шинкаря та скося пильнують раннього обивателя.

Букіністи розкладають свої коробки на поручатах набережної. Ці чесні крамарі освіти, що живуть увесь час надворі, під дощем, на вітрі, на морозі, снігу, тумані та спеці, стали схожими на старі статуї готич-

ної катедралі. То все мої приятелі і я не минаю їхніх рундуків, не знайшовши якоїсь книжки, якої до того часу мені бракувало, хоч я й не мав і найменшого підозріння, що мені її бракує.

А вернусь додому моя кляшниця здіймає крик, обвинувачуючи мене в тому, що я деру собі кешені та зношу до хати старі папери, які приваблюють пацюків. Тереза мудра що до цього і власне тому, що вона мудра, я її не слухаю, бо не зважаючи на мій спокійний вигляд в мені завжди переважало божевілля пристрасти над мудрістю байдужости. Але тому, що мої пристрасти не з тих, що вибухають, руйнують та вбивають, звичайна людина їх не бачить. Тим часом вони мене хвилюють і мені не раз траплялося втратити сон завдяки кільком сторінкам написаним забутим ченцем або надрукованим скромним підмайстерним Петра Шеффера. І як що цей прекрасний запал гасне в мені, то це тому, що я сам потроху гасну. Наші пристрасти — це ми самі. Мої книжки — це я. Я став старий та закостенілий як вони.

Легенький вітрець з порохом бруку жене крилате насіння платанів та стеблини сіна, що коні повипускали з роту. Порох тай більш нічого! Та дивлючись як він летить, я при-

гадую, собі що дитиною я дивився, як крутився такий самий порох і моя душа старого парижанина зворушена. Усе, що мені видко з вікна, цей обрій що простягається ліворуч до височин Шайо, де бачу Триумфальну Арку, мов той наперсток із камню, Сену, річку слави, її мости, липи Тюльєрійської тераси, Лувр з Ренесансу, вирізблений мов дорогоцінність; праворуч, в напрямі до Нового Мосту, *pons Luteciae Novus dictus*, як пишеться на старих естампах, — старий поважний Париж з його вежами та дзвіницями, це все моє життя, це я сам і я був би нічим без цих річей, що відбиваються в мені, тисячма нюансів моєї думки, дають мені життя й натхнення. От чому я люблю Париж незмірною любовю.

Проте я втомився і відчуваю, що не можна відпочити на лоні цього міста, що стільки думає, що навчило мене думати та що безупинно закликає мене до думки.

Як не хвилюватися посеред оцих книжок, що безупинно ваблять мою цікавість та змушують не задовольнивши її? То треба знайти якусь дату, то точно определити місце, то дізнатися справжнє значіння якогось старого виразу. Слова? А так, слова!

Я філолог, їхній, пан, вони мої підданні

і, як добрий пан, я присвячую їм своє життя. Чи не міг би я одного дня зректись свого панування? Я міркую собі, що десь далеко звідси, під лісом є хатина, де я знайду потрібний мені спокій, дожидаючи другого, більшого спокою, невідкличного, що обгорне мене цілого. Я мрію про ослін коло порогу і — кілька видно, поля! Та треба, щоб свіже личко осміхалося коло мене, щоб вбирати в себе й відбивати всю цю свіжість: Мені здавалося б, що я дід і порожнеча мого життя булаб заповнена.

Я не гаряча людина, тим часом мені легко росердитись і мої праці давали мені стільки ж горя скільки й радості. Не знаю як воно сталося, що я подумав про дуже порожню і не варту уваги імпертиненцію, що дозволив собі відносно мене три місяці тому, мій молодий приятель в Люксембургському паркові. Я не з іронії називаю його своїм приятелем, бо люблю молодь, яка студіює, з усима її сміливістями й помилками. Тим часом мій молодий друг перейшов межі.

Може подумаютъ, що спогад цей розбудив у мені низьку злопамятність. Я так само подумав і обвинувачував себе в тому, що чепляюся до слів дитини, яка сама не знає, що говорить. На щастя мої думки пішли кращим шляхом, тому я й занотовую їх у сво-

Йому зшиткові. Я собі пригадав, що колись, коли мені йшов двадцятий рік, (від того часу минуло більше ніж пів віку) я проходив тим самим Люксембургським парком з кількома товаришами. Ми розмовляли про наших старих професорів і один з нас назвав п. Петі-Радель, поважного ученого, що перший пролив деяке світло на походження етрусків, та який мав нещастя скласти хронологичну таблицю любовників Гелени. Ми дуже сміялися над цією таблицею і я сказав: «Петі-Радель-дурень і то не в шости літерах, а в дванадцяти томах».

Ці слова юнака — занадто легкі, щоб заважити багато на совісти старої людини. Дай Боже, щоб у житьовім бою я пускав тільки отакі невинні стріли! Та тепер питаюся сам себе, чи за своє істнування я не зробив, сам того не помічаючи, чого небудь так само смішного, як хронологична таблиця любовників Гелени? Поступ науки робить непотрібними праці, що найбільш причинились до цього поступу. А що ці праці тепер не так потрібні, молодь щиро вірить, що вони ніколи не були нінащо потрібні; вона їх зневажає, а як що в них попадуться занадто старі думки то сміється з них. От чому у двадцять років, я сміявся з Петі-Раделя та його любовної хронології; от чому недавно в Люксембург-

ському паркові, мій молодий та непочтивий приятель . . .

«Заспокойся, Октаве, годі журитись.

Хочеш, щоб тебе жаліли, а сам нікого не жалуєш».

6 червня.

Сьогодні перший четверг у червні. Я позакривав свої книжки і попрощався з святим абатом Дроктовеєм, що серед райського блаженства не дуже квапиться, думається мені, бачити прославленими на землі своє ім'я та праці в скромній компіляції, що вийде спід моїх рук. Признаюсь хиба: та квітка, на якій минулого тижня я бачив бжолу займає мене більше ніж усі старі абати в митрах та з патерицями. А оце недавно клішниця моя застала мене, як я розглядав крізь лупу квітки в кухні на вікні. В книжці Шпренгеля, що я читав за молодечих років, коли читав усе підряд, було кілька думок про кохання квіток, про що я згадав тільки тепер, як проминуло піввіку; вони цікавлять мене оце тепер до того, що мені шкода, чому я не присвятив свої скромні здібности дослідів над рослинами та комахами.

Так міркував я шукаючи свою краватку. Та переривши надаремне велике число шуфляд мусив звернутись до своєї клішниці. Тереза прийшла пікутильгаючи.

— Треба було мені сказати, що ви йдете, пане, то я б дала вам вашу краватку.

— Але, Терезо, кажу їй, — чи не краще було б вкласти краватку в таке місце, де б я знайшов її без вашої помочи?

Тереза мені навіть не відповідає.

Тереза мені нічого не довіряє. Я не можу мати хустки без того, щоб не звернутись до неї, а що вона глуха, стара, а до того цілком тратить пам'ять то мені вічно усього бракує. Проте вона з такою спокійною гордістю користується своїм домовим авторитетом, що я не маю відваги спробувати вчинити державний переворот проти уряду в моїх шахвах.

— Краватку, Терезо! Чуєте, чи ні? Краватку! Бо доведете мене своєю повільністю до того, що мені не краватки треба буде, а мотузок, щоб повішатись.

— Це ви кудись дуже поспішаєте, пане, відповідає мені Тереза. — Краватка ваша не загубилась. Тут ніщо не пропаде, бо я за всім доглядаю, дайте мені тільки час знайти її.

От, думав я собі, от наслідок п'ятидесятилітньої відданності! А! Як би то на щастя, ця невмолима Тереза хоч раз у життю, один однісенький раз не виконала своїх обов'язків слуги, як би вона хоч на одну хвилину бу-

ла в чому небудь винна, то не взяла б наді мною такої непохитної сили і я принаймні мав би сміливість робити їй опір. Та чи можна робити опір праведности? Люде що не мають слабостей то страшні люде, в них нема за що захопитися. Подивіться на Терезу: жадної хіби яку б їй можна було закинути. Вона не має сумнівів ні відносно себе, ні відносно Бога, а ні світу. Це є жінка сильна, це Євангельська мудра діва і коли її люде не знають, то я її знаю. Вона мені уявляються з світильником у руці, простим хатнім каганцем, що блищить під сволоком селянської оселі і ніколи не погасне в цій худій руці, дужій і покрученій, мов стара виноградна лоза.

— Терезо, краватку! Хиба ви забули, що сьогодні перший четверг у червню і що панна Жанна мене дожидає? Начальниця пансіону напевне звеліла натерти як слід підлогу вітальні, я певен, що в неї можна видивлятися мов у дзеркало і коли я потрошу на ній собі кістки, що незабаром і трапиться, то матиму розвагу побачити своє сумне обличчя, мов у дзеркалі. Взявши тоді за зразок прекрасного і приємного героя образ якого вирізлено на палиці дядька Віктора, я силкуватимуся показувати усмішку на обличчю і твердість в душі. Подивіться яке пре-

красне сонце! Набережні мов позолочені і Сена осміхається нечислими блискучими зморшками. Місто мов золоте; а прозора курява мерехтить навколо його прекрасних контурів, мов біляві кучері... Терезо, краватку! А! Як я розумію сьогодні того старого Крізала, що складав свої комірці в грубому томі Плутарха. Я робитиму так як він і ховатиму надалі всі свої краватки між листків *Acta sanctorum*.

Тереза, не зважаючи на мене, мовчки шукала далі. Я почув, що хтось тихенько позвонив коло дверей.

— Терезо, кажу, — звонять. Давайте мені краватку та йдіть одчиніть, або ж йдіть одчиняйте, а тоді, з Божою поміччю, дасте мені краватку. Та не товчіться, прошу я вас, між комодом та дверима, мов та, сказати б так, коняка, між двома сідлами.

Тереза пішла до дверей, як на ворога. Моя добряча ключниця стала дуже не гостинною. Кожна чужа людина їй підозріла. Коли її слухати то такий напрям думок є наслідком довгого досвіду в людях. Я не мав часу подумати над тим чи такий самий досвід у іншого дослідувача дав би ті самі наслідки. Нотар Муш дожидав мене в моєму кабінеті.

Нотар Муш ще жовтіший ніж я думав.

Він має сині окуляри і оченята його бігають за ними, як миші за параваном.

Нотар Муш прохає вибачити, що прийшов потурбувати мене в таку хвилину... Він не характеризує хвилини, але я думаю він хоче сказати в хвилину, коли я без краватки. Я в тому не винен, як ви знаєте. Нотар Муш, який нічого про те не знає, здається зовсім на те не ображається. Він боїться тільки стати на перешкоді. Я його заспокоюю на половину. Він мені каже, що прийшов поговорити зо мною, як опікун панни Александр. Найсамперед він пропонує мені не звертати ніякої уваги на обмеження, які він вважав своїм обов'язком покласти з початку даючи мені дозвіл на побачення з панною Жанною в пансіоні. Відтепер школа панни Префєр буде відкрита мені що дня від дванадцятої і до четвертої. Знаючи як я цікавлюся цією дівчиною, він вважає своїм обов'язком подати мені відомости про особу, якій він доручив свою вихованку. Панна Префєр, яку він віддавна знає, користується його повним довір'ям. Панна Префєр, на його думку, є людина освічена, дуже порадна і вміє себе тримати.

— Панна Префєр, каже він мені, має принципи, а це, пане, дуже рідко в наші часи. Тепер все дуже змінилося і теперешні часи не варті минулих.

— От хоч би й мої сходи, пане, відповідаю йому; двадцять і п'ять років тому по них цілком легко було сходити на гору, а тепер я через них, і засапаюся, і ноги мені мов поперебивані, ледве почну сходити по сходах. Вони зіпсувалися. Або також газети та книжки, що колись я без труда ковтав при місяшному світлі, а тепер при найбільшому сонці дратуються з моєї цікавості і показують мені тільки біле та чорне, як не маю при собі окулярів. Подагра — от вам ще одна із злих жартів часу.

— Не тільки це, пане, відповів мені поважно нотар Муш, що є справді найгіршого в наші часи, так це те, що ніхто не задовольнений своїм становищем. З гори донизу суспільства, у всіх верствах панує незадоволення, неспокій, бажання кращого.

— Боже мій, пане, відповідаю, невже ви думаєте, що це бажання кращого є ознака теперішнього часу? Люде ніколи не мали бажання до гіршого; вони завжди хотіли поліпшити свій стан. Це постійне зусилля дало привод постійних революцій. Так іде й далі, от і все!

— А, пане, відповів мені нотар Муш, видно, що ви живете тільки у своїх книжках, далеко від справ! Ви не бачите, так як я бачу, конфлікти інтересів, боротьбу за гроші.

Від великого до малого те саме захоплення. Всі захоплюються нестриманою спекуляцією. Мене в жах приводить те, що я бачу.

Я міркував собі чи Муш тільки за тим і прийшов до мене, щоб висловити мені своє добродітельне людожерство, та почув, що з уст його вийшли більш потішаючі слова. Нотар Муш представив мені Віржині Префєр як особу гідну поваги, пошани і симпатії, дуже чесну, здатну до посвячення, освічену, дискретну, яка добре читає в голос, соромливу і що вміє ставити горчишники. Тоді я зрозумів, що він лише для того змалювавав мені такими чорними фарбами зіпсованість цілого світу, щоб, згідно закону контрастів, краще виступили чесноти учительки. Я довідався, що школа на вулиці Демур була на попиті, дохідною і користувалася загальною повагою. Нотар Муш, щоб потвердити свої заяви, простяг руку в чорній вовняній рукавичці. Потім додав:

— Завдяки моїй професії я знаю людей. Нотар, це ніби трохи як сповідник. Я вважав своїм обов'язком, пане, подати вам ці добрі інформації тоді саме, коли щасливий випадок звів вас з панною Префєр. Мені лишилося додати тільки одно слово: ця панна, що абсолютно не знає про мої заходи перед вами, говорила мені недавно про вас в словах пов-

них глибокої симпатії. Повторяючи їх я б лише зменьшив їх силу, та зрештою і не міг би їх переказати, не зражуючи до певної міри довіря панни Префєр.

— І не зражуйте, пане, відповідаю йому, і не зраджуйте. Правду вам сказавши я не знав, що панна Префєр мене хоч трохи знає. Проте, як що ви маєте на неї вплив старого приятеля, я скористаю, пане, з вашої прихильності до мене, щоб просити вас зужити вашого кредиту у вашої приятельки на користь панни Жанни Александр. Ця дитина, бо то ще дитина, перетяжена працею. Бувши разом ученицею й учителькою, вона дуже втоплюється. А до того, їй дуже дають відчувати, я боюся, те, що вона бідна, а в неї палка вдача, яку приниження штовхнуть до опозиції.

— На жаль! відповів мені Муш, треба ж її приготувати до життя. Життя не для того, щоб бавитися і робити, що забাগнеться.

— Життя для того, відповів я живо, щоб тішитися красою і добром і робити все, що забাগнеться, як що ці бажання благородні, дотепні і добрі. Виховання, яке не розвиває волі, псує людську душу. Учитель мусить навчати хотіти.

Мені здалося що Муш вважав мене не дуже

розумною людиною. Він відповів дуже спокійно й запевнено:

— Подумайте пане, що виховання бідних повинно робитися з великим оглядом і маючи на оці те залежне становище, яке вони повинні мати в суспільстві. Ви може не знаєте, що Ноель Александр умер в боргах і що його дочка виховується майже з милосердя.

— О, пане, не кажім цього. Говорити про це — це його визнавати, а це було б неправдою.

— Пасив спадщини, казав далі нотар, переважав актив. Та я вступив у порозуміння з кредиторами в інтересі неповнолітньої.

Він запропонував дати мені детальні пояснення; я відмовив, будучи не здатним розуміти справи взагалі, а нотару Муша з окрема. Нотар знов почав виправдувати систему виховання панни Префєр і на закінчення сказав мені:

— Граючись — учитись не можна.

— Навчитись можна тільки граючись, відповів я. Уміти вчити — це тільки уміти розбудити цікавість молодих душ, щоб її потім задовольнити, а цікавість буває живою і здоровою тільки в щасливій душі. Знання, які напихають силою в голову, забивають її і душать розум. Щоб перетравити знання треба

ковтнути його з апетитом. Я знаю Жанну. Як би мені доручили цю дитину, я б зробив з неї не учену, бо я бажаю їй добра, але вона блищала б розумом і життям, і всі прекрасні річі в природі і в мистецтві відбивалися в ній лагідним блиском. Я б навчив її жити в злагоді з прекрасними краєвидами, з ідеальними сценами в поезії та історії, з благородно зворушуючою музикою. Я зробив би їй приємним усе, що я хотів би, щоб вона любила. Навіть шиття я зробив би їй привабливим підбираючи матеріял, стіль вишиванок та мережива. Я подарував би їй гарного пса і пони, щоб навчити її поводитися з творіннями; подарував би їй пташок, щоб вона, годуючи їх зрозуміла ціну краплі води та кришки хліба. Щоб дати їй зайву втіху я хотів би, щоб вона мала милосердя до радості. А що горя не можна уникнути, бо життя його повне, я б навчив її тої християнської мудрости, що підносить нас понад усим горем і йому самому надає красу. От як я розумію виховання молодой дівчини!

— Преклоняюся! відповів нотар Муш, складаючи до купи руки в чорних вовняних рукавичках.

І він встав.

— Ви мене розумієте, казав я йому, випро-
важуючи його, що я не маю претензії на-

кидати панні Префєр мою систему виховання, цілком домашню і цілком не відповідну організації найкращих пансіонів. Я благаю лише вас переконати її давати менше праці і більше відпочинку Жанні, не принижувати її і давати її душі і тілові стільки волі, скільки допускають правила школи.

З блідою і загадковою усмішкою нотар Муш запевнив мене, що уваги мої буде передано куди слід і вони матимуть велику вагу.

По цьому він мені злегка вклонився і виїшов, зоставивши мене збентеженим і занепокоєним. Мені траплялося в життю мати діло з різного сорту людьми, але ніколи ще з такими, як цей нотар і ця учителька.

6 липня.

Через візиту нотару Муша я був дуже спізнився і в той день не зміг піти до Жанни. Службові обовязки зайняли решту тижня. Хоч я вже в тому віці, коли відходять від життя, проте тисячі ниток привязують мене до світу, в якому я живу. Я президую на засіданнях академії, на конгресах, різних товариствах; я перетяжений почесними обовязками: виконую добрих сім в одному тільки міністерстві. Канцеляріям і хотілось би позбутися мене і мені б хотілося позбутися їх.

Та звичка дужча за них і за мене і, шкутильгаючи, я оббиваю державні сходи. Як мене вже не стане, старі сторожі показуватимуть ще один одному мою тінь, що бродитиме по коридорах. Дуже старій людині буває надзвичайно тяжко щезнути з життя. Про те вже час, як кажеться в пісні, «покласти кінець і йти на покій».

До одної старої маркізи-філософки, приятельки Гельвеція за кращих його часів, і яку я зустрів, вже дуже старою, у мого батька, під час її остаточної хвороби, прийшов піп і хотів приготувати її до смерти.

— Хиба це так потрібно? спитала вона його. Я бачу як усім це з першого разу дуже добре вдається.

Батько мій відвідав її скоро по тому і застав її, як їй було вже дуже зле.

— На добраніч, мій друже, сказала вона стискаючи йому руку, — я йду подивитися, чи Бог виграв від того, як його ближче пізнати.

От як умірали прекрасні приятельки філософів. Такий спосіб кінчати безумовно не має в собі нічого спільного з вульгарною зухвалістю і в голові у дурня не знайдете таких легковажних дотепів. Та мені вони не до смаку. Мої страхи, а ні мої надії не задовольняться таким прощанням з світом: я б

хотів трохи зібратися з думками і для того треба б подумати, щоб через кілька років відійти від життя, а не то ще я ризикую... Ну, та годі! А то щоб Вона, проходячи мимо, не повернулася, почувши своє ім'я. Я ще без неї можу підняти свою вязку дров.

Я застав Жанну дуже щасливою. Вона мені розказала, що від останнього четверга, коли приходив її опікун, панна Преффер звільнила її від обов'язків і полекшила їй різні роботи. Від цього щасливого четверга вона вільно гуляє по садку, в якому тільки й бракує, що листя та квіток, вона навіть має змогу працювати над своїм нещасним маленьким Св. Юрієм.

Осьміхаючись вона мені каже:

— Я знаю, що за це все я вам маю дякувати.

Я почав говорити їй про щось інше, але помітив, що вона мене не слухала так, як би хотіла слухати.

— Я бачу, що вас займає якась думка, кажу їй, скажіть мені, що саме, бо так ми ні про що путне не розмовлятимемо, а це буде не гідно ні вас, ні мені.

— О ні, я вас добре слухала, відповіла вона мені, але то правда, що я думала про щось інше. Ви мені вибачите, правда? Я думала, що панна Преффер десь вас дуже лю-

бить, коли стала раптом такою доброю до мене.

Вона подивилася на мене і осьміхаючись і разом так здивовано, що я аж засміявся.

— Це вас дивує? питаю її.

— Дуже, відповіла вона.

— Чому, скажіть будь ласка?

— Бо я зовсім не бачу причин чому б ви подобалися панні Преффер.

— Ви мене знаходите таким неприємним, Жанно?

— О ні, але справді я не бачу жадної причини, чому б ви подобалися панні Преффер. А тим часом ви їй дуже подобається, дуже! Вона покликала мене і почала мене розпитувати про вас.

— Справді?

— Так. Вона хотіла знати як ви живете, питалася навіть скільки років вашій клішніці!

— Ну, кажу їй, — що ж ви про це думаете?

Вона довго не спускала очей з своїх стоптаних черевиків і здавалося була заглиблена в глибоку задуму.

— Я боюсь, відповіла вона. — Хиба ж не природно боятися того, що не розумієш? Я знаю, що це нерозумно, та надіюсь, що ви на мене не сердитесь.

— Ні, Жанно, розуміється, не сержуся.

Признаюся, що здивування дівчини. передалося й мені і в своїй старій голові я перевертав оцю думку молодої дівчини: боїшся того, чого не розумієш.

Але Жанна перебила мене осьміхаючись:
— Вона мене питала. Вгадайте! Вона мене питалась чи ви любите добре поїсти.

— Ну, а як же ви прийняли цей потток запитань, Жанно?

— Я відповідала: «Я не знаю». А вона мені каже: «Ви дурненька. Треба помічати найменшчі подробиці життя великих людей. Хиба ви не знаєте, каже, що пан Сільвестр Бонар один з найславніщих людей Франції».

— Бий тебе сила Божа! скрикнув я. А що ж ви на це?

— Я думаю, що панна Префєр має рацію. Але мені не хочеться (це погано, я знаю), мені зовсім не хочеться, щоб панна Префєр в чому небудь мала рацію.

— Ну добре! То заспокойтеся, Жанно; панна Префєр не мала рації.

— Ні, ні певне, що вона мала рацію. Але я хотіла б любити усих, хто вас любить, усих без вийнятку, а тепер не можу, бо я ніколи не зможу любити панну Префєр.

— Слухайте, Жанно, кажу їй поважно: Панна Префєр стала доброю до вас, будьте ж і ви доброю до неї.

Вона відповіла мені сухо:

— Панні Преффер дуже легко бути доброю до мене, а мені буде дуже тяжко бути доброю до неї.

Надавши ще більше поваги своєму голосу, я відповів:

— Дитино моя, авторитет учителів є священний. Начальниця пансіону заступає вам вашу покійну матір.

Ледви я вимовив цю урочисту дурницю, як гірко в ній покаявся. Дівчина зблідла і очі в неї заплили слізми.

— О, пане Боннар, скрикнула вона, — як ви могли таке сказати, ви?

Справді, як я міг таке сказати?

Вона причитувала:

— Матусю, дорога матусю, бідна матусю!

Тільки випадок не допустив мене довести свою глупість до краю. Не знаю як це сталося, що я мало не заплакав. В моїм віці вже не плачуть. То мабуть від кашлю у мене на очах виступили сльози. Справді, можна було помилитися. Жанна помилилася. Яка ясна, яка радісна усмішка заблищала спід гарних мокрих вій, мов сонце зпоміж листя після літнього дощу! Ми взялися за руки і довго стояли мовчки, щасливі.

— Дитино, кажу їй нарешті, — я дуже старий і багато таємниць життя, які ви одну

по одній відкриватимите, мені вже відомі. Повірте мені: будуче повстає з минулого. Все, що ви зробите, щоб жити тут добре, без ненависти та без досади, послужить вам для мирного та радісного життя у вашій хаті. Будьте смирною і вмійте страждати. А як у вас колись буде справжня причина справді на що скаржитись, то я буду тут, щоб вас вислухати. Коли вас хто образить, пані Габрі і я заступимось за вас.

— Чи ви зовсім у доброму здоров'ю, ласкавий пане?

Це була панна Префер: підійшовши нечутно вона, усміхаючись лагідно, поставила мені це запитання. Першою моєю думкою було послати її до всіх чортів, другою було сконстатувати, що уста в неї так надавалися до усмішки, як каструля для того, щоб грати на скрипці, третьою нарешті було відповісти на її вічливість і сказати їй, що я сподіваюся, що їй добре ведеться.

Вона послала Жанну погуляти по садку, потім, поклавши одну руку на пелерину і простягнувши другу до почесної таблиці, показала мені імя Жанни Александр на першому місці великими літерами.

— Я бачу з великою приємністю, кажу їй, що ви задоволені дівчиною. Ніщо не зробило б мені більшої радості і я маю нахил

приписувати ці щасливі наслідки вашому любячому доглядові. Я взяв на себе сміливість послати вам деякі книжки, що можуть бути корисними і цікавими для молодих дівчат. Глянувши на них ви побачите, чи знайдете потрібним дати їх Жанні та її товаришкам.

Вдячність начальниці пансіону дійшла до зворушення і поплила словами. Щоб припинити це кажу їй:

— Сьогодні гарна погода.

— Надзвичайно, відповідає вона мені, — як що так і далі буде, то любі діти матимуть прекрасну погоду для відпочинку.

— Ви певне говорите про вакації. Та панна Александр, у якої немає батьків, не виїде звідси. Господи, що вона робитиме в цім великім порожнім будинку.

— Ми її розважатимемо як тільки зможемо. Я поведу її до музеїв і...

Вона завагалася і потім, почервонівши дала:

— ... і до вас, коли ви дозволите.

— Ще б таки! скрикнув я. От де добра думка.

Ми попрощалися у великій приязні. Я — тому, що дістав від неї усе, що бажав; вона — без очевидної причини, що, згідно Платону, здійсмає її на найвищу ступінь в ієрархії душ.

Проте, я пускав до себе цю особу з недобрим передчуттям. І дуже мені хотілося б, щоб Жанна була в інших руках ніж у неї. Нотар Муш і панна Преффер, це голови, які переважають мою. Я ніколи не знаю чому вони кажуть те, що вони кажуть, ні чому роблять те, що вони роблять, в них є загадкові глибини, які мене непокоять. Зовсім як Жанна мені допіру говорила: боїшся того, чого не розумієш.

На жаль, в мойому віці знаєш занадто добре, оскільки життя не є невинне, добре знаєш, що тратиш на цьому світі, як довго на ньому живеш і знаєш, що довіря можна мати тільки до молоді.

16 серпня.

Я їх дожидав. Справді, я їх дожидав нетерпляче. Щоб добитися від Терези, аби вона прийняла їх добре, я вжив всього свого уміння підлещуватись і подобатись, та це що! Вони прийшли. Жанна була справді дуже елегантна, хоч безперечно далеко їй до її баби. Та сьогодні я вперше помітив, що вона мала приємне обличчя, річ дуже корисна жінці на цьому світі. Вона осміхнулася і царство книжок повеселіло від того.

Я слідував за Терезою: придивлявся, чи суворість старої слуги не змягчалася при

погляді на молоду дівчину. Я побачив як вона спинила на Жанні свої мутні очі, обличчя з обвислими щоками, запалі уста, і гостре, як у могутньої фєї, підборіддя, і це було все.

Панна Префєр, одягнена в сине, робила один крок наперед, другий — назад, підстрибувала, перебірала ногами, скрикувала, зітхала, спускала очі, підіймала очі, роспливалася у ввічливостях, осмілювалася, не осмілювалася, ще раз осмілювалася, робила кнікси, ціла комедія.

— Скільки книжок! скрикнула вона. І ви їх всі читали, пане Боннаре?

— На жаль, так, відповідаю їй, — і тому я нічого сенько не знаю, бо немає й одної з цих книжок, яка б не заперечувала другій так, що коли їх всіх знати, то не знаєш, що думати. Я, пані, і дійшов до того.

Тоді вона покликала Жанну, щоб поділитися з нею своїми вражіннями, та Жанна дивилася у вікно:

— Як гарно! казала вона нам. Я люблю дивитися, як тече річка. Наводить на стільки думок!

Панна Префєр зняла капелюх і відкрила чоло, прикрашене білявими кучерями. Ключниця моя схопила рішучо капелюх, сказавши, що вона не любить дивитися, щоб одежа була порозкидана по меблях. Потім підійшла до

Жанни і казала дати їй свої «манатки», називаючи її своєю маленькою панною.

Маленька панна, віддаючи свою мантильку і капелюх, відкрила граціозну шийку і гнучкий стан, контури якого ясно вимальовувалися на тлі великого вікна і я бажав, щоб у цю хвилину, на неї дивився цілком хтось інший ніж стара слуга, начальниця пансіону, закучерявлена, мов вівця, та дідок, архівіст-палеограф.

— Дивитесь на Сену, кажу їй, — вона блищить на сонці.

— Так, відповідає вона, спершись на вікно. — Здається наче полум'я тече. Але там, онде під вербами, що з берега відбиваються в ній, якою вона здається свіжою. Цей куточок подобається мені ще більше ніж решта.

— А ну лишень, кажу їй, — я бачу, що річка вас спокушає. Щоб ви сказали, як би за дозволом панни Преффер, ми поїхали б до Сен-Клу маленьким пароплавом, що спиняється коло Пон-Роайяль?

Жанна була дуже задоволена своєю думкою, а панна Преффер готова на всі жертви. Та моя ключниці і не думала собі, щоб ми так поїхали. Вона викликала мене до їдальні, куди я вийшов тремтючи.

— Пане, сказала вона мені, як ми були на самоті, — ви ніколи ні про що не подумаете

і треба, щоб я про все дбала. На щастя я маю добру пам'ять.

Я не вважав доцільним захитати цю сміливу ілюзію. Вона говорила далі:

— Оце ви збираєтесь їхати не сказавши мені, що мала панна любить. Самі ви дуже вередливі, пане, але ви принаймні знаєте, що добре. Це не то, що оті молоді. Що воно тямить в стравах. Часто найкраще здається йому найгіршим, а погане смакує, бо в них ще серце видко не на своєму місці, так що й не знаєш як їм догодити. Скажіть мені, чи маленька панна їстиме голубів з горошком, та налисники?

— Люба моя Терезо, відповідаю, робіть як знаєте і це буде дуже добре. Паням доведеться задовольнитися нашим скромним звичайним обідом.

Тереза сухо відповіла:

— Пане, я вам балакаю про маленьку панну; не можна пустити її з хати не погодувавши трохи. А ота стара з накрученою куделею, як що їй мій обід не подобається, то може собі облизуватись, мені байдуже!

Я вернувся з спокійною душею до царства книжок, де панна Префєр плела гачком так спокійно, що можна було подумати вона була у себе вдома. Я сам ледве того не подумав.

В закуточку коло вікна вона забирала мало місця, то правда, але так добре вибрала собі крісло і табурет під ноги, що вони ніби були зроблені для неї.

Жанна навпаки довго оглядала книжки та малюнки, ніби ніжно прощалася з ними.

— Нате, кажу їй, перегляньте цю книгу, вона вам напевне сподобається, бо в ній є гарні гравюри.

І я розгорнув перед нею збірник одягів Тіціана Вечеліо, не банальну копію, прошу я вас, слабенько виконану модерними артистами, а прекрасний і благородний князівський примірник, гідний прекрасних дам, намальованих на пожовклих і прикрашених часом сторінках.

Перегортаючи гравюри з наївною цікавістю, Жанна мені говорила.

— Ми говорили про гулянку, а це ви мене взяли у цілу подорож, велику подорож.

— Коли так, дитино, кажу їй, то для подорожі треба добре улаштуватись. Ви сидите на кінчику стільця, який гойдається на одній ніжці, а Вечеліо напевне за важкий, щоб держати його на колінах. Сядьте так як слід, поставте добре стілець, покладіть книжку на стіл.

Вона, осміхаючись послухала мене і сказала:

— Подивіться на це прекрасне убрання. (То була намальована жінка дожа.) Як це благородно, і на які прекрасні думки це наводить! Яка все ж таки велика краса в роскішному убранню!

— Неможна висловлювати такі думки, сказала їй директриса пансіону, підводячи знад свого плетива маленький негарний ніс.

— Тут нема нічого злого, відповів я. — Є душі, що від природи мають нахил до роскоши.

Негарний малий ніс відразу знов нахилився.

— Панна Префєр також любить роскіш, сказала Жанна; вона витинає з паперу абажури для ламп. Це ощадна роскіш, але всеж таки роскіш.

Повернувшись до Венеції ми познайомились з патриціянкою одягнуеною в вишивану далматичку, коли я почув звінок. Я думав собі, що то якийсь крамарчук з своїм добром, Богом посланною манною, коли двері царства книжок відчинилися і... старий Сільвестре Боннаре, ти тільки що бажав, щоб якісь інші очі, а не лише вицвілі і засліплені окулярами, бачили твою гостю в її цілій грації; бажання твої цілком несподівано здійснилися.

Мов необережному Тезеєві невідомий голос говорить тобі:

Бійтеся, пане, страшіться, щоб суворе Небо
Не мало стільки ненависти, щоб здійснити ваші бажання.

Двері царства книжок відчинилися і Тереза ввела гарного молодого хлопця. Ця стара проста душа тільки й вміє, що відчиняти або зачиняти людям двері: вона цілком не розуміється на тонкостях салона або передпокою. У неї немає звички попережати, що хтось прийшов, а ні просити гостей чекати. Вона або викидає людей за двері, або таскає їх вам на голову.

От вона привела вам молодого гарного хлопця і не можу ж я, справді, зараз замикати його в сусідній кімнаті, мов небезпечного звіря. Жду поки він пояснить чого прийшов; він робить це цілком спокійно, але мені здається, що він помітив молоду дівчину, що, схилившись над столом, перегортає Вечелію. Дивлюся на нього: або я дуже помиляюся, або я його десь уже бачив. Він називається Желіс. Я це ім'я десь чув, тільки не знаю де; цей Желіс (бо Желісом він зветься) має дуже добрий вигляд. Він каже мені, що працює вже третій рік в школі Хартій і вже з півтора року готує свою випускню тезу про Бенедиктинські абатства в початку XVIII віку. Він саме прочитав мої праці про

Monasticon і переконаний, що не зможе довести до пуття свою працю без моїх порад, насамперед, і без певного манускрипта, який я маю у себе, а саме: записи рахунків монастиря в Сіто, від 1683—1704 років.

Виложивши мені це все, він передає мені припоручаючий лист, підписаний одним з моїх найбільш славних колег.

Слава Богу, я пригадав: Желіс є той самісенський молодий чоловік, що торік, під каштанами, налаяв мене дурнем. Розгорнувши його припоручаючий лист я собі міркував:

«Ага, нещасний, ти далекий від підозріння, що я чув тебе і знаю, що ти про мене думаєш... або принаймні, що ти тоді думав, бо ці молоді голови такі легковажні! Тепер ти ж попався мені, необережний хлопче! Осьде ти в леговиську у льва: коли воно раптом (так і є!) старий лев так здивувався, що не знає, що робити з своєю здобичею. Невже ти, старий леве, будеш дурнем? Як що ти тепер не є, то був ним. Ти був дурнем, що слухав Желіса коло статуї Маргеріти де Валлоа, подвійно дурень, що почув, і потрійно дурень, що не забув те, чого краще було не чути.»

Давши отак поласувати старому левові, я закликав його бути милосердним; він не дав

себе довго намовляти і став скоро таким веселим, що стримувався аби не вибухнути веселим ревінням.

З того як я читав лист мого колеги, можна було подумати, що я неписьменний. Так це було довго і Желіс міг би занудитися, але він дивився на Жанну і терпеливо страждав. Жанна часом повертала голову в наш бік. Не можна сидіти непорушно, правда ж? Панна Префєр поправляла свої кучері і зітхання хвилювало її груди. Треба сказати, що я сам часто мав честь чути такі зітхання на мою адресу.

— Пане добродію, кажу йому, згортаючи лист, я буду щасливим стати вам у пригоді. Ви займаєтеся дослідями, що мене також дуже живо цікавили. Я зробив те, що міг. Я знаю, так як і ви знаєте, — ще й краще ніж ви, — скільки ще треба зробити. Манускрипт, який ви мене просите стоїть до ваших послуг. Ви можете його взяти, але він не з дуже малих і я боюся, що...

— То нічого, пане, каже мені Желіс, мене грубі книжки не лякають.

Я попрохав молодого чоловіка почекати і пішов у сусідню кімнату шукати манускрипт, якого спочатку не міг знайти і навіть стратив був надію знайти, як би по деяким певним признакам не пізнав, що клюшниця тут

прибирала. Але регистр був такий великий і такий грубий, що Тереза не змогла його зовсім прибрати. Я ледве підняв його і мав радість відчути, що він такий важкий, як я міг собі бажати.

«Почекай мій хлопче, кажу собі з усмішкою, що мала бути дуже саркастичною, почекай: я тебе приголомшу: манускрипт обламає тобі попереду руки, тоді перетяжить мозок. Це буде перша помста Сільвестра Боннара. А далі ми ще побачимо.»

Коли я повернувся до царства книжок, то почув як Желіс говорив Жанні. «Венеціянки фарбували собі коси, щоб бути блондинками. Коси в них були ясні, мов мед, або мов злото. Та бувають коси природна фарба яких багато краща ніж мед, чи злото.» Своєю задумливою мовчанкою Жанна ніби відповідала йому. Я догадався, що той ледар Вечеліо був з ними за одно і що, нахилившись над книжкою, вони розглядали догарес та патріціянок.

Я з'явився з моїм величезним томом, думаючи, що Желіс скривиться. Треба б було взяти комісіонера, щоб його нести, руки у мене були пообривані. Але хлопець підійняв його мов перо і осміхаючись взяв під пахву. Потім подякував мене дуже коротко, що я так ціную, нагадав мені, що йому були по-

трібні мої поради і умовившись про день нового побачення, пішов, попрощавшись з усіма, так природно як тільки можна було.

Я сказав:

— Він дуже милий, цей хлопець.

Жанна перегорнула кілька сторінок Вечерліо і не відповіла.

Ми поїхали до Сен-Клу.

Вересень-грудень.

Візити до мене відбуваються з точністю, за яку я глибоко вдячний пані Преффер. Вона таки має вже в царстві книжок свій власний куток і тепер каже: моє крісло, мій табурет, моя поличка. Їй належить поличка, звідки вона виселила поетів Шампанської школи, і примістила там свою торбину з шиттям. Вона дуже привітна і треба бути монстром, щоб її не любити. Я зношу її в повнім значінню цього слова. Але чого не можна знести для Жанни? Вона надає царству книжок чар, спогад про який, я смакую коли вона вже пішла. Вона мало освічена, але така здібна, що коли я хочу показати їй щось гарне, то виходить, що я сам його не помічав, і що то вона мені його показала. Як що досі мені було неможливо накинути їй мої думки, я часто робив собі приємність слідкувати дотепний і легкий хід її думок.

Чоловік, розумніший за мене, подумав би про те, щоб зробити з неї корисну людину. Та хіба бути приємною не є корисно в життю? Хоч вона й не гарна, але приваблива, чарівна. А чарувати варто може остільки як і латати панчохи. А до того я не безсмертний і вона напевне не буде ще дуже старою, коли мій нотар (запевне не Муш) прочитає їй певний папер, який я недавно підписав.

Я не хочу щоб хтось інший дбав за неї і дав їй посаг. Я сам не дуже заможний і батьківська спадщина не зросла в моїх руках. А риючись в старих текстах грошей не назбираєш! Та мої книжки, по ціні, по якій продається тепер цей благородний крам, чогось варті. На цій полиці є кілька поетів XVI віку, за яких банкіри не помиряться з князями. І я думаю, що ці «Часи» Симона Востра не зостануться непоміченими, а ні молитовник короливи Клавдії. Я дбайливо зібрав і зберіг усі ці рідкі і цікаві примірники, що населяють царство книжок і довгий час думав, що вони так само потрібні для мого життя як світ і повітря. Я їх дуже любив і тепер навіть я не можу втриматися, щоб не осміхатися до них і не голубити їх. Сап'яні палітурки їхні такі гарні, як глянеш на них, а велень такий приємний при дотуку! Кожна з цих книжок, якоюсь певною

ознакою, гідна поваги благородної людини. Чи інший власник умітиме їх цінити так як треба? Хиба я знаю чи новий власник не дасть їм загинути в занедбанню, або не покалічить їх з примхи неука? В чії руки попаде цей незрівняний примірник «Історії Абатства Сен-Жермен-де-Пре», на полях якого сам автор, превелеб. Жак Буйар поробив своєю рукою цінні помітки? Діду Боннаре, ти старий дурень.

Твоя бідна кляшниця прикована сьогодні до ліжка жорстоким ревматизмом. Жанна приходить сьогодні з своєю учителькою і замість того, щоб подумати як їх прийняти, ти думаєш про різні дурниці. Сільвестре Боннаре, ти не доведеш нічого до пуття, це я тобі кажу.

Я бачу саме з вікна як вони злазять з омнібуса. Жанна вискакує мов кицька, а панна Префер довіряється дужій руці кондуктора з соромливою грацією Вірджинії, врятованої з розбитого корабля, що нарешті згожується дати себе врятувати. Жанна підводить голову, бачить мене і робить мені головою непомітний знак дружнього довір'я. Я помічаю, що вона гарненька. Вона не така гарна як її бабуня, але грація її то радість і потіха такого старого дурня як я. Що до молодих дурнів (такі ще найдуться) я не

знаю, що вони думатимуть, то не моя справа. Та чи треба тобі повторяти Бонаре, мій друже, що твоя кляшниця лежить хора в ліжку і що тобі самому треба йти відчиняти двері?

Відчиняй дідусю-Зіма... Весна звонить..

Це Жанна, справді Жанна, зовсім рожева. Поверхом нижче панна Преффер, засапана і обурена, вилазить по сходах.

Я пояснив у якому стані моя кляшниця і запропонував пообідати в ресторані. Але Тереза, всемогуча хоч і на ложі страждання, постановила, що треба обідати вдома. Порядні люде, на її думку, не обідають по ресторанах. Крім того вона про все подбала: все вже куплено і консієржка зварить.

Сміливій Жанні схотілося пітти подивитися, чи старій хорій нічого не треба. Можете собі думати як її швидко відправлено до салону, але без тої різкості, якої я мав право боятися.

— Коли мені, не дай Господи, треба буде когось, щоб мені услуговував, відповіла їй Тереза, то я знайду когось менш чепурного ніж ви. Мені треба тільки відпочинку. А це такий крам, якого ви не тримаєте у ярмарку в крамниці з написом: «затули писок». Біжіть собі реготіти, а тут не сидіть: це не здорово: ще вам прикинеться старість.

Жанна, переказавши нам її слова, додала, що їй дуже подобається мова старої Терези. З приводу чого панна Преффер стала докоряти їй простим смаком. Я хотів вибачити їй, наводючи приклади найкращих майстрів нашої мови, що своїми вчителями вважали візників з сінного базару та прачок. Та панна Преффер мала занадто витончений смак, щоб дати себе переконати моїми доводами.

Тим часом Жанна з благаючим виразом обличчя просила дозволити їй убрати білий хвартух і пітти помагати в кухні з обідом.

— Жанно, відповідаю їй з суворістю учителя, — я думаю, що коли розходиться о те, щоб бити полумиски, вищерблювати тарілі, вгинати каструлі та троцити чайники, то для цього буде досить гидкого творіння, яке Тереза настановила замість себе в кухні. Проте я доручаю вам, Жанно, готування десерту. Підіть принесіть білий хвартух я сам вам його підпережу.

І справді, я завязав їй урочисто хвартух і вона полетіла до кухні, щоб готувати, як ми потім довідалися, делікатні страви.

Я не мав причини хвалити себе за таке улаштування, бо панна Преффер, zostавши на самоті зо мною, почала загрожуючі ма-

неври. Вона дивилася на мене очима повними сліз та полум'я і глибочезно зітхала.

— Мені шкода вас, сказала вона, — така людина, як ви, визначна людина і жити самому з вульгарною слугою (бо вона вульгарна, проти цього не можна перечити)! Яке тяжке існування! Вам треба відпочинку, догляду, уваги, ви можете ослабнути. Та немає жінки, яка б не мала за честь носити ваше ім'я і поділити ваше життя. Ні! Немає: моє серце мені це говорить.

І обома руками вона притискала те серце, готове безнастанно вискочити.

Я був буквально в роспуці. Я пробував довести панні Префєр, що я не мав жадного наміру міняти що небудь в мойому життю, так близькому до кінця і що був остільки щасливий, оскільки моя вдача мені дозволяла, а доля призначила.

— Ні! Ви не щасливі, скрикнула вона, — вам треба, щоб коло вас була душа здібна вас розуміти! Вийдіть з вашого заглиблення, киньте оком навколо себе! Ви маєте широкі звязки, прекрасні знайомства. Бувши членом Академії — не без того, щоб ви не бували в товаристві. Придивіться, обміркуйте, порівняйте! Розумна жінка ніколи не відмовить вам свої руки. Я жінка, пане Боннаре, моє почуття мене не одурить: щось мені говорить,

що ви знайдете щастя в подружжю. Жінки такі віддані, такі любячі! Не всі, безперечно, але деякі. Крім того вони так відчують славу! Ключниця ваша вже знесилена: глуха й каліка. Не дай Господи вам трапиться якесь нещастя уночі. При одній думці про це я тремчу, дивіться!

І вона справді тремтіла, заплющувала очі, стискала кулаки, топала ногами. Пригнічення моє було безмежне. З яким страшним завзяттям вона розпочала:

— Ваше здоровля! Ваше дороге здоровля! Я б віддала з радістю всю свою кров, щоб зберегти життя ученого, письменника, заслуженої людини, члена Академії! Жінку яка б цього не зробила, та я б її мала ні за що! Подумайте, я знала одну, жінку великого математика, що цілі зошити записував своїми рахунками і заповнював ними всі шахви вдома. У нього була сердечна хвороба і він марнів на очах. А жінка його спокійно собі сиділа коло нього. Я не могла витримати і кажу їй одного дня: «На вашому місці я б зробила, я б зробила... Та я б не знаю що зробила!»

Вона спинилася знеможена. Становище моє було страшне. Сказати просто панні Преффер, що я думаю про її поради, про те не можна було й думати бо посваритися з нею

це було втратити Жанну. От же я взявся за справу лагідно; крім того вона ж була у мене в гостях, а це допомогло мені трохи зберегти ввічливости.

— Я дуже старий, кажу їй, — боюся, що ваші поради приходять трохи запізно. Я все таки візьму їх на увагу. А тим часом заспокойтесь. Добре було б як би випили води з цукром.

На моє велике здивовання ці слова раптом її заспокоїли і вона спокійно сіла в свій куток, коло своєї полички, на свій стілець і поклала ноги на свій табурет.

Обід цілком не вдався. Панна Префєр, заглиблена в свої мрії, не звернула на це жадної уваги. Я звичайно дуже відчуваю такого роду нещасливі пригоди, але ця так смішила Жанну, що при кінці я сам почав знаходити в томуприємність. В мойому віці я ще не знав, що курча, пригоріле з одного боку і сире з другого, може бути комічною річчю, та веселий сміх Жанни навчив мене. Зприводу цього курчати ми наговорили безліч ріжних дотепів, які я вже позабував, так що я був надзвичайно радий, що його приготували не так як слід.

Обід закінчився нє безприємности, коли молода дівчина в білому хвартусі, струнка і тоненька, принесла страву з битих яешних

білків, які вона приготувала; блискуче білі вони плавали в жовтій злотистій підливі і пахли чудово ванелю. Жанна поставила їх на стіл з наївною поважністю господині з малюнка Шардена¹⁹).

В глибині моєї душі я був дуже занепокоєний: мені здавалося майже неможливим бути довго в добрих відносинах з панною Преффер відколи у неї вибухнув матримоніальний сказ. А зникне вчителька то прощайся з ученицею! Я скористався часом поки та добра душа одягала своє манто, щоб спитати у Жанни дуже точно скільки їй років. Їй було вісімнадцять років і один місяць. Я порахував на пальцях і знайшов, що вона буде повнолітнею через два роки і одинадцять місяців. Як пережити увесь цей час?

Прощаючись панна Преффер подивилася на мене з таким виразом, що у мене затремтіли ноги й руки.

— До побачення, кажу поважно молодій дівчині. І слухайте, що я вам скажу: Ваш друг уже старий і може не доглянути за вами. Обіцяйте мені, що ви самі себе доглянете і я буду спокійним. Хай вас Бог береже, моя дитино!

Зачинивши за нею двері я відхилив вікно, щоб побачити як вона йтиме. Ніч була темна і я помітив тільки неясні тіни, що замаяли

на темній набережній. Величезне і глухе гудіння міста доходило аж до мене і серце у мене стислося.

15 грудня.

Легендарний король Туле²⁰⁾ беріг золоту чарку, що його кохана подарувала йому. Почуваючи перед смертю, що випив з неї в останнє, він кинув чарку в море. Я бережу цей зшиток спогадів, як старий король за туманного моря, зберігав свою вирізблену чарку і так само, як він знищив свій дорогоцінний спогад любови, так я спалю цей зшиток, спогад розуму. Я знищу цей пам'ятник скромного життя розуміється не з гордості та егоїзму скупця, а я боюся, щоб священне і дороге мені не здалося б у цім зошиті вульгарним й смішним через брак художнього стилю.

Я говорю так без огляду на те, що йде далі. Смішним я був запевне, коли запрошений на обід до панни Преффер, сів у крісло, по праву руку від цієї небезпечної особи. Стіл було накрито в маленькому салоні. Щербаті тарілки, розрізнені шклянки, ножі з розхитаними ручками, видельця з пожовклими зубами, нічого не бракувало, щоб одбити апетит порядній людині.

Мені було сказано, що обід був приготований для мене, виключно для мене, хоч нотар Муш теж був запрошений. Панна Преффер напевне уявляє собі, що до масла у мене смак Сармата, бо те, яке вона мені запропонувала було цілком згіркле.

Печеня отруїла мене в кінець. Але я мав приємність чути як нотар Муш і панна Преффер розмовляли про добродітель. Я кажу приємність, я повинен був би сказати сором, бо почуття, які вони висловлювали були надто високі для моєї звичайної вдачі.

З того що вони говорили, мені було ясно мов день, що посвячення було їхнім щоденним хлібом, а самопожертва була їм необхідна, як повітря й вода. Бачучи, що я не їм, панна Преффер робила безліч зусиль, щоб перемогти те, що вона була ласкава називати моєю дискретністю. Жанна не приймала участі в святі, бо, як мені сказано, присутність її не відповідала б правилам і порушила б рівність, яку так потрібно було підтримувати серед стількох молодих учениць.

Нещасна слуга подала на стіл скупої десерти і щезла мов тінь.

Тоді панна Преффер розказала з великим захопленням нотареві Мушові все, що вона говорила мені в царстві книжок, поки моя клішниця лежала хора в ліжку. Своє зачу-

довання до члена Академії, свої страхи бачити мене хорим і самотним, певність свою в тому, що розумна жінка почуватиме себе щасливою і гордою розділити моє існування, вона нічого не утаїла, навпаки додала нових дурниць. Нотар Муш підтакував головою, роздушуючи горіхи. Потім, як її балаканина скінчилась, він з приємною усмішкою спитав, що я на це відповів.

Панна Преффер, притисши одну руку до серця і простягнувши другу до мене відповіла:

— Він такий любячий, такий надзвичайний, такий добрий і такий великий. Він відповів. Та хіба я, проста жінка, зумію повторити слова члена Академії: досить буде сказати коротко. Він відповів: «Так, я вас розумію і я приймаю».

Сказавши це вона взяла мене за руку. Нотар Муш встав, цілком зворушений і схопив мене за другу руку.

— Поздоровляю вас пане, сказав він мені.

Мені бувало кілька раз страшно в моєму життю, але ніколи не відчував я такого відразливого жаху.

Я вирвав обидві руки і, вставши, щоб надати моїм словам як можна більше поваги, сказав:

— Пані, я зле висловився тоді у себе, або зле зрозумів вас тепер. В обох випадках по-

трібна ясна заява. Дозвольте мені, пані, її простісенько зробити. Ні, я вас не зрозумів, і я нічого не прийняв. Я абсолютно не знаю хто то може бути, кого ви маєте на думці для мене, як що ви кого небудь маєте. У всякім разі я не хочу женитись. В мойому віці це було б непростою дурницею і досі я не можу зрозуміти, як така розумна людина, як ви, могла давати мені пораду женитись. Я навіть переконаний, що помилився і що ви мені нічого подібного не говорили. В такому разі ви вибачите старого, що одвик від світу, не вміє розмовляти з дамами і в роспуці від своєї помилки.

Нотар Муш сів тихенько собі знов на своє місце, де, замість горіхів, почав краяти корку.

Панна Префер подивилась на мене кілька хвилин маленькими, круглими, сухими оченятами, яких я ще в неї не бачив, і вернулась до своєї звичайної солодкої манери. Голосом ніби з медом вона скрикнула:

— Ці вчені! Ці кабинетні люде! Вони мов діти. Так, пане Боннаре, ви справжня діти.

Тоді повернувшись до Муша, що сидів тихенько уткнувши ніс в корку, сказала благаячим голосом:

— О! Не обвинувачуйте його! Не обвинувачуйте! Не думайте про нього нічого злого,

я вас прошу. Не думайте! Чи треба вас на колінах просити?

Нотар Муш розглядав свою корку на всі боки не кажучи ні слова.

Я був обурений; судячи по тому як мені горіла голова, щоки мої були мабуть дуже червоні. Це мені пояснює слова, які я почув крізь шум в ушах:

— Я боюсь за нашого бідного друга. Пане Муш, будьте ласкаві відчинити вікно. Мені здається компрес з арніки йому поміг би.

Я втік на вулицю з невимовним почуттям огиди і жаху.

20 грудня.

З тиждень я не чув нічого про школу панни Преффер. Не маючи сили zostаватися далі без відомостей про Жанну, а до того, думаючи, що моїм обов'язком було не поривати зв'язків з тим місцем, я подавсь до Тернів.

Вітальня здалася мені ще холоднішою, ще вохкішою, ще негостиннішою, ще більш фальшивою, а слуга, ще більш переляканою ніж коли. Я спитав про Жанну але, через досить довгий час, з'явилася сама панна Преффер, поважна, бліда, з сціпленими устами та колючими очима.

— Пане добродію, сказала вона, склавши навхрест під пелериною руки, — мені надзвичайно шкода, що я не можу дозволити вам сьогодні бачити панну Александр, це цілком неможливо.

— Чому так?

— Пане, причини, що примушують мене просити вас не вчашати, так незвичайно делікатні, що я проситиму вас заощадити мені неприємність назвати їх.

— Опікун панни Александр, відповідаю їй, — дозволив мені бачитись з нею щодня. Які причини можете ви мати, щоб заперечувати бажанню п. Муш?

— Опікун панни Александр (вона з притиским вимовила слово опікун, ніби маючи в слові тверду опору) бажає так само як я, щоб ви припинили свої візити.

— Як що так, то будьте ласкаві дати мені його причини і ваші.

Вона подивилась на спіральку з паперу і відповіла з суворим спокоєм:

— Ви того хочете? Хоч такі пояснення і неприємні для жінки, я йду на зустріч вашим вимогам. Ця господа, пане добродію, є чесна господа. Я несу свою відповідальність: я повинна, як мати, доглядати кожну з своїх учениць. Ваші впадання коло панни Александр не можуть йти далі без того, щоб не

пошкодити їй. Моїм обов'язком є припинити їх.

— Я вас не розумію, відповів я їй.

І це справді так і було. Вона повагом говорила далі:

— Вашим вчащанням сюди люде, гідні поваги і без найменшого підозріння, дають таке пояснення, що, в інтересі моєї школи і в інтересах панни Жанни, я повинна їх як найшвидче припинити.

— Пані, скрикнув я, — я чув багато дурниць на світі, та жадну з них не можна порівнати до того, що ви оце мені сказали.

Вона відповіла мені просто:

— Ваші образи мене не торкають. Виконання обов'язку додає сили.

І вона притисла пелерину до свого серця, на цей раз не для того, щоб його стримати, але без сумніву, щоб нагородити це благородне серце.

— Пані, кажу їй, вказуючи на неї пальцем, — ви довели старого чоловіка до обурення. Зробіть так, щоб цей старий чоловік вас забув і не додавайте нових злочинів до тих, які я оце побачив. Я попережаю вас, що я не перестану дбати про панну Александр. Коли ви їй що-небудь зле заподієте, горе вам!

Вона ставала спокійнішою по мірі того як

я горячився і з великим спокоєм відповіла мені:

— Пане, добродію, я занадто освідомлена про характер вашого зацікавлення цією молодю дівчиною, щоб не вберегти її від того догляду, яким ви мені загрожуєте. Побачивши ту більш ніж невідповідну інтимність, в якій ви живете з вашою кляшницею, я повинна була уберегти невинну дівчину від контакту з вами. На далі я це і зроблю. Як що я досі була занадто довірливою, то не вам, а панні Александр належить робити мені за це докори; але вона занадто наївна, занадто чиста, дякуючи мені, щоб підозрівати якого роду небезпека загрожує їй від вас. Ви, здається мені, не захочете мене примусити це їй пояснити.

«Ну от, кажу сам до себе, знизуючи плечима, треба було тобі, мій бідний Боннаре, дожити до тепер, щоб побачити докладно, що то таке є зла жінка. Тепер в цій галузі твоя наука закінчена.»

Я вийшов не відповівши нічого і мав приємність, по тому, як панна Преффер почервоніла, побачити, що мовчанка моя зачепила її більше ніж мої слова.

Я переходив двір оглядаючись на всі боки, чи не побачу Жанни. Вона мене підстерігала і підбігла до мене:

— Як у вас хоч один волос з голови впаде, Жанно, напишіть до мене. Прощайте!

— Ні! не прощайте!

Я відповів:

— Ні! Ні! Не прощайте. А до побачення! Пишіть до мене.

Я пішов просто до пані Габрі.

— Пані в Римі разом з паном. Хиба пан того не знали?

— Знав, знав! кажу, — пані мені писала.

Вона мені справді писала і треба було, щоб я трохи загубив голову, щоб це забути. Така була очевидно думка і у слуги, бо він дивився на мене з виглядом ніби хотів сказати: «Пан Боннар впав у дитинство», і нахилився через поручата сходів, щоб подивитись, чи я не робитиму нічого надзвичайного. Я зійшов спокійно по сходам і він розчарований зник.

Повернувшись додому я довідався, що п. Желіс у салоні. Цей молодий панич до мене вчащає. Він, розуміється, не має упевнених методів думання, але розум у нього не банальний. На цей раз візита його мене тільки бентежить. Лихо мені, думаю собі, скажу мойому молодому приятелю якусь дурницю і йому також здасться, що я занепадаю на розум. Проте я не можу йому пояснити, що мене сватано, що мене названо немораль-

ною людиною, що підозріння падає на Терезу, що Жанна зосталася в руках у найбільшої у світі злочинниці. Я дійсно в прекрасному стані, щоб розмовляти про цистерцінські бернардинські монастирі з молодим та недоброзичливим ученим. А тим часом треба йти!

Та Тереза мене спинила:

— Які ви, пане, червоні! сказала вона мені з докором.

— Весна, кажу їй.

— Весна, в місяці грудні?

У нас справді грудень. Ну й голова у мене! Добру піддержку має в мені бідна Жанна!

— Візьміть мою палицю, Терезо, і поставте її, як що можна, в таке місце де її можна буде знайти.

— Добри-день, пане Желіс. Як живете?

Без дати.

На другий день дідок хотів встати і не міг. Немилосердна невидима рука держала його простягненим на ліжку. Дідок міцно прикований скорився і не рухався, але думки його не стояли на місці.

У нього була мабуть велика горячка, бо панна Преффер, абати з монастиря Сен-Жермен-де-Пре і льокай пані де Габрі ввижалися

йому в фантастичних поставах. Особливо льо-
кай стояв, довжелезний, у нього в головах і
гримасував мов потвора вирізблена з камня
на ринві готицької катедралі. Мені здавалося,
що у мене в кімнаті було багато, багато на-
роду.

Кімната ця умебльована по старосвітському;
портрет мого батька в парадній уніформі і
матері в кашміровій сукні, висять на стінах
з тапетами в зелених розводах. Я це знаю і
знаю теж що все воно вже вицвіло і поста-
ріло, та кімната старої людини не мусить
бути чепурною, аби була чистою, а про те
дбає Тереза. А до того кімната досить при-
крашена і припадає мені до смаку, що ли-
шився у мене трохи дитячим і охочим до
забави. Ріжні річі на стінах і на меблях про-
мовляють звичайно до мене і бавлять мене.
Але що вони хотять від мене сьогодні всі ті
річі? Вони стали крикливими, гримасливими
і загрожуючими. Ота статуетка зкопійована
з одної з богословських добродітелей на Со-
борі Божої Матері в Бру, така наївна і гра-
ціозна в своєму природному стані, робить
тепер вихиляси і висолоплює мені язика. А
прекрасна мініатюра, власноручний портрет
одного з найлагідніщих учнів Жегана Фуке²¹),
де він змалював себе підперезаним ф'ранцис-
канським мотузком, на вколюшках, подаючи

книжку побожному князю Ангулемському, хто вийняв його з рами і вставив на його місце величезну котячу голову що дивиться на мене очима, які світяться фосфором? Розводи на тапетах стали також головами, головами зеленими й бридкими. Та ні, то, як і двадцять років тому надруковане, листя і більш нічого... Коли ні, я ж казав, що то голови з очима, з носом, з ротом!.. Я розумію: це заразом і голови й листя. Так би хотілося їх більше не бачити!

Онде, праворуч, гарна мініатюра францисканця вернулася знов, але мені здається, я втримую її гнітючим напруженням моєї волі, і як тільки втомлюся, гидка котяча голова знов повернеться. У мене немає гарячки, я добре бачу Терезу в ногах мого ліжка, я добре чую, що вона мені говорить і відповів би їй цілком ясно, як би не був зайнятий тим, щоб підтримувати всі річі, які мене оточують, в їх природному стані.

Осьде прийшов лікар. Я його не кликав, але мені приємно його бачити. Це старий сусіда, котрий з мене мало що скористав, але якого я дуже люблю. Хоч я з ним і не багато розмовляю, але я цілком притомний і навіть якось надзвичайно хитрий: я підстерігаю його рухи, його погляди, найменшчі зміни його обличчя. Він хитрий, доктор, і я справді

не знаю, що він думає про мій стан. Глибокі слова Гете приходять мені на думку і я кажу:

— Докторе, старий згодився на те, щоб заслабнути, але на цей раз він природі нічим більше не поступиться.

Ні доктор, ні Тереза не сміються з мого жарту. Чого доброго не зрозуміли.

Доктор іде собі; починає смеркати і різні тіні збираються і розпливаються мов хмари в фалдах занавіс. Тіні проходять юрбою по при мене, а крізь них я бачу непорушне обличчя моєї вірної слуги. Коли раптом крик, пронизливий крик, крик роспуки, роздирає мені вуха. Чи це мене не Жанна кличе?

Смеркло і тіні залягають у мене в головах на цілу довгу ніч.

Удосвіта я відчуваю спокій, величезний спокій, що огортає всього мене. Чи не відкриваєш Ти мені своє лоно, Господи, Боже мій?

Лютий 186...

Доктор зовсім задоволений. Виходить, що я роблю йому велику честь тим, що держуся на ногах. Як послухати його то безліч хвороб спали разом на моє старе тіло.

Ці хвороби — на страх людям, мають ймення — на страх філологам. Ймення ці — по-

мішки пів-латинські, пів-грецькі, з закінченнями на «іт» вказують на стан запалення, а на «гія» означають біль. Доктор подає їх мені з приправою у великій кількості приіменників на «ічний» щоб схарактеризувати їхню прикру якість. Коротко сказавши — цілий стовпець в медичному словнику.

— Так, докторе, ви мене повернули до життя, я вам це прощаю. Ви повернули мене до моїх друзів, за це я вам дякую. Кажете я міцний? Безперечно, безперечно. Та я вже довго служу. Я належу до старих міцних меблів, так от як крісло мого батька. Крісло це мій статечний батько дістав у спадщину і сидів на ньому зранку до вечора. Двадцять разів на день я, хлопцем тоді, вистрибував на ручки цього старого крісла. Поки воно трималося ніхто не звертав на нього уваги; але як воно почало шкутильгати на одну ногу, то почали говорити: «добре крісло». Потім воно шкутильгало на три ноги, рипіло четвертою і окривіло на обидві ручки, оттоді всі загомоніли: «Яке міцне крісло!» Всі дивувалися, що без цілих ручок і жадної цілої ноги воно все ще було схоже на крісло, стояло майже просто і сяк-так служило. Як увесь кінський волос виліз йому з тіла, то воно віддало душу Богові. А коли Купріян, наш слуга, одпиляв йому ноги і ручки, щоб вки-

нути в грубу, виклики зачудовання подвоїлися: «Прекрасне, чудесне крісло!» Воно служило П'єрові-Сільвестрові Боннарові, купцеві; Епіменідові Боннарові, його синові, і Жанові Батистові Боннарові, шефові 3-ої морської дивізії, скептикові-філософові, наслідувателеві Піррона²²). Міцне, заслужене крісло!» В дійсності ж крісла вже не було. Ну от, докторе, я оте крісло. Ви вважаєте мене міцним тому, що я вистояв перед нападами, які б доби́ли добру кількість людей, а мене тільки на три чверти, хвалити Бога, хоч я через те не перестаю бути річчю непоправно зіпсованою.

Лікарь хоче мені довести, з допомогою великих слів латинських та грецьких що я в доброму стані. Французька мова занадто ясна для такого роду пояснень. Проте я згожуюсь вдати з себе переконаного і відпроважую лікаря до дверей.

— Слава Богу! каже Тереза, — от як треба викидати лікарів. Зробіте отак ще разів два, три і він більше не повернеться, тоді буде добре.

— Ну от, Терезо, кажу їй, через те, що я став таким сміливим, не ховайте більше від мене мої листи. Я певен, що вже набралася їх добра купа і було б жорстоко не давати мені їх читати.

Тереза, поковерзувавши трохи, дала мені мої листи. Але що з того? Я передивився всі куверти і не знайшов жадної написаної малою ручкою, яку б я бажав бачити тут при перегортанню сторінок Вечелію. Я відкинув усі листи, які мені тепер нічого не говорили.

Квітень-червень.

Справа була гаряча:

— Почекайте, пане, поки я вберуся у щось чисте, каже мені Тереза, — і на цей раз вийду з вами; я знов візьму ваш складний стільчик і ми сядемо на сонечку.

Тереза справді має мене за каліку. Я безперечно був слабкий, але всьому є край. Пані Хворість забралася собі вже давно тому і от уже три місяці, як її прислужниця, «Видужування», з милим і блідим обличчям, ласкаво попрощалася зо мною. Як би я слухався моєї клішниці то став би простісенько Аргантом²³⁾ і убрався б до кінця моїх днів у нічний ковпак з биндами... Але цього не буде! Я хочу вийти сам один. Тереза того не хоче, держить мій складний стільчик і хоче йти за мною слідом.

— Терезо, завтра ми сидітимемо на сонці під муром скільки вам захочеться але сьогодні у мене є спішні справи.

Справи! Вона думає, що грошові справи і запевняє мене, що ніякого спіху немає.

— Тим краще! Але на цьому світі бувають ще інші справи.

Благаю, сварюся, втікаю.

На дворі досить гарно. При допомозі візника і, як що мене Бог не покине, я доведу до кінця свою пригоду.

Осьде стіна на якій синіми літерами стоять ці слова: «Пансіонат для дівчат Вірґінії Префєр», осьде брама, яка одчинялася б широко на великий двір, як би вона взагалі коли не-будь одчинялася; але замок її заржавів і листи толю, притулені до ґратів, ховають від недискретних поглядів маленькі душі, яких панна Префєр безперечно навчає скромности, справедливости та безкористности. Осьде заґратоване вікно з брудними шибками одно однісеньке, мов мутне око, дивиться на зовнішній світ.

Я пізнаю маленькі двері, якими я стільки разів входив і які мені на далі заборонено, з тою самою заґратованою кватиркою. Кам'яні сходи, що до неї ведуть, постирані і навіть моїми не дуже добрими очима в окулярах я бачу на камені білі смужечки подряпані підкованими підборами учениць. Чи не можна й мені ввійти туди? Мені здається, що Жанна мучиться в цім непривітнім бу-

динку і що нишком вона мене кличе. Я не можу піти звідси. Мене охоплює неспокій; я звоню. Перелякана служниця виходить мені відчинити, ще більш перелякана, ніж звичайно. Заборонено, я не можу бачити панну Жанну. Я прошу принаймні сказати як їй ведеться. Служниця, озирнувшись праворуч і ліворуч, каже мені що їй добре ведеться і замикає мені перед носом двері. І от я знов на вулиці.

І скільки разів від того часу я блукав отак по під тим муром і проходив повз дверчата; розпач мене брав і сором, що я сам більш безсилий, ніж дівчина, яка на цьому світі не має іншої опори крім мене.

10 червня.

Я переміг свою огиду і навідався до нотаря Муша. Перше, що я завважив, було, що в конторі було більше пилу і цвілі ніж торік. Нотар мене прийняв; у нього обережні рухи, за окулярами бігають швидкі оченята. Я йому скаржуся. Він мені відповідає... Але нащо зберігати, навіть у зшиткові, що має бути спаленим, спогад про мерзенного хама? Він дає радію панні Преффер, розум і характер якої він віддавна цінить. Не бажаючи висловлюватися що до суті суперечки, він

мусить сказати, що зовнішні факти мені не на користь. Мене це мало торкає. Він додає (і це мене торкає далеко більше) що невелика сума, яка була у нього на руках для виховання дівчини вже вичерпана і при таких обставинах він дуже подивляє безкорисність панни Преффер, що згожується тримати у себе далі панну Жанну.

Роскішне світло, світло прекрасного дня, лле свої непідкупні хвилі проміння в цій гидкій оселі і осяє цю людину. Надворі воно розливає свою красу на злидні перенаселеного передмістя.

Яке воно прекрасне це світло, що так давно сповняє мої очі і яким скоро я не буду вже втішатись! Іду собі задумавшись, заклавши руки за спину вздовш валів і опинився, сам не знаю як, в глухому кутку передмістя, серед мизерних садків. Край за порошеного шляху зустрічаю рослину, квітка якої, яскрава і разом темна ніби сотворена для того, щоб брати участь в благородній і чистій жалобі. Це квітка оксанок. Батьки наші називали її рукавичкою Божої Матері. Божа Мати, яка зробилася зовсім маленькою, щоб зявитися дітям, могла б одна всунути пальчики в узенькі шапочки цієї квітки.

Осьде величезний чміль залазить з розгону в квітку: ротом він не може досягти до нек-

тару і тільки даремне силкується ненажера. Нарешті покидає цей намір і вилазить замурований увесь жовтим пилом. Полетів собі важко далі; та в цьому передмістю, засміченому сажою з фабрик, рідко трапляються квітки: він ще раз вертається до рукавички Божої Матері, розриває віночок і ссе нектар через цю дірочку; я ніколи не думав, щоб чміль був таким розумним. Це надзвичайно. Подивий до квіток і комах збільшується по мірі того, як я більше придивляюся до них. Я мов той Роллен²⁴), що не міг начудуватися на черсикові квітки. Мені б дуже хотілося мати гарний садок і жити на узліссю.

Серпень-вересень.

Мені спало на думку прийти раз в неділю уранці підстерегти хвилину, коли учениці панни Префер ідуть до церкви. Я бачив як вони пройшли парами, напереді найменші з серйозними мінами. Серед них було трьох однаково вдягнених, куці, круглі, поважні, в яких я пізнав сестер Мутон. Старша сестра їх є та малярка, що намалювала страшну голову Таціуса, короля Сабинців. На крилі колони хвилювалася і супила брови учителька з молитовником у руках. Середні, тоді великі пройшли перешіптуючись, але Жанни я не бачив.

Я питався в Міністерстві освіти чи не було на дні якої небудь папки заміток про школу на вулиці Демур. Я добився, щоб туди послали інспекторок. Ті повернулись з найкращими вражіннями. Школа Префєр на їхню думку зразкова школа. Як що я спровокую ревізію то панна Префєр ще напевне дістане академичні пальми ²⁵).

З жовтня.

Сьогодні в четверг, вихідний день, і неподалеку від вулиці Демур я зустрів трьох малих панночок Мутон. Вклонившись їхній матері, я спитався у старшої, якій може бути років дванадцять, що поробляє панна Жанна Александр, їй товаришка.

Мала панна Мутон відповіла мені одним духом:

— Жанна Александр мені не товаришка. Вона в пансіоні з милости і тому їй велять замітати класні кімнати. Так сказала директриса.

Три малі панни пішли далі і пані Мутон зараз слідом за ними, кинувши на мене через своє грубе плече погляд недовірря.

Горе моє! Мені лишаються тільки підозрілі заходи. Пані де Габрі повернеться до Парижу не раніше як за три місяці. Без неї

я не маю ні такту, ні розуму; я тільки важка, неповоротна і шкідлива машина.

Та я проте не можу терпіти, щоб Жанна була слугою в пансіоні і стояла під загрозою образ нотаря Муша.

28 грудня.

На дворі було темно і холодно. Вже наступала ніч. Я позвонив коло дверчат з спокоем людини, що нічого не боїться. Як тільки несмілива слуга мені відчинила, я всунув їй в руку золоту монету і обіцяв їй і другу, як що дасть мені змогу бачти панну Александр. Вона відповіла:

— За годину коло заграшованого віконця.

І так раптово зачинила мені двері перед носом, що в мене аж капелюх затремтів на голові.

Я прождав довгу годину в сніжних вихрях потім підійшов до віконця. Нічого! Вітер казився і сніг ішов, мов сипало. Робітники, проходячи коло мене з своїм знаряддям на плечах, штовхали мене, понахилявши голови під густим снігом. Нічогоіенько. Я боявся, щоб мене не помітили. Я знав, що зробив зле підкупивши слугу, але не жалкував того. Чого варта людина, що при потребі не вмє вийти з звичайної норми. Про-

йшло ще чверть хвилини. Нічого. Нарешті вікно відчинилося.

— Це ви, пане Боннаре?

— Це ви Жанно? Кажіть швидче що з вами?

— Мені добре, дуже добре!

— Ну а ще?

— Мене перевели до кухні і я замітаю класні кімнати.

— До кухні! Ви замітаєте! Господи милосердний!

— Так, бо мій опікун не платить більше за мене.

— Ваш опікун підла людина.

— Так ви знаєте?..

— Що?

— О! Не питайте мене про це. Мені краще вмерти ніж zostаватися на самоті з ним.

— Чому ж ви мені не написали?

— За мною доглядають.

В цю хвилину постанова моя була зроблена і ніщо не могло більше примусити мене її змінити. Мені правда спало на думку, що може я не мав права, але то було мені цілком байдуже. Ставши рішучим, я зробився обережним. Я робив усе з надзвичайним спокоєм.

— Жанно, питаю її, чи з кімнати, де ви тепер можна вийти на подвір'я?

— Можна.

— Чи ви можете самі відчинити двері?

— Так, коли нема нікого в передпокою.

— Підіть подивіться і вважайте, щоб вас ніхто не побачив.

Я чекав пильнуючи дверей і вікна.

Жанна з'явилася за ґратами за яких п'ять чи шість секунд, нарешті!

— В передпокою слуга, сказала вона мені.

— Добре, кажу. Є у вас перо і чорнило?

— Ні.

— Оливець?

— Є.

— Дайте сюди.

Я вийняв з кешені стару газету і на таким вітрі, що мало не гасив лихтарі і під снігом, що сліпив мені очі, я зробив як міг найкраще, навколо газети обгортку і надписав адресу панни Преффер. Пишучи питав Жанну:

— Як приходить листоноша, кидає листи й газети в скриньку то звонить? — Слуга відчиняє скриньку і зараз несе панні Преффер, що там було? Чи так буває кожного разу?

Жанна мені каже, що здається так.

— Ми побачимо. Пильнуйте, Жанно, і як тільки слуга вийде з передпокою, відчиняйте двері і виходьте сюди.

Сказавши це я вкинув газету в скриньку, позвонив сильно і сховався в амбразурі сусідніх дверей.

Я простояв кілька хвилин, як дверчата рипнули, відхилилися і звідти визирнула головка. Я схопив її і потяг до себе.

— Ходіть, Жанно, ходіть.

Вона дивилася на мене занепокоєно. Вона запевне боялася, чи я не божевільний. Я, навпаки, був при повнім розумі.

— Ходім, ходім, моя дитино.

— Куди?

— До пані де Габрі.

Тоді вона взяла мене під руку. Якийсь час ми бігли мов злодії. Бігання не є саме те, що найбільше сприяє моєму організмові. Спинившись задиханий я сперся на щось, що, як виявилось, було залізною грубкою продавця печених каштанів, що торгував на розі коло рундука де пили фірмани. Один з них спитався, чи нам не треба фіякра. Розуміється, що треба. Чоловік з батогом, поставивши чарку на цинковий прилавок, сів на козли і погнав коня. Ми були врятовані.

— Ух! скрикнув я, втираючи чоло, бо не зважаючи на холод, на чолі у мене виступили великі краплі поту.

Дивно, що Жанна, давала собі більше справоздання ніж я в тім вчинку, що ми тільки

що зробили. Вона була дуже поважна і видимо стурбована.

— В кухню! викрикнув я з обуренням.

Вона мотнула головою, ніби хотіла сказати: «Там чи інде, мені байдуже!» І при світлі лихтарів я з болем помітив, що личко її схудло й змарніло. В ній не було більше тої жвавості, тих несподіваних поривів, тої швидкої зміни виразу, що так мені в ній подобались. Погляд її став млявий, рухи — мов звязані, вираз цілої постави — сумний. Я взяв її за руку: огрубіла, запрацьована, холодна рука. Бідна дівчина досить намучилася. Я почав розпитувати: вона спокійно оповіла мені, що панна Префєр одного дня покликала її, назвала її виродком, гадюкою, чому — вона й сама не знає. Потім додала: «Ви ніколи більше не побачите пана Боннара, він намовляв вас на зло і дуже погано повівся зо мною». Я їй сказала: «Цьому я ніколи не повірю». Панна Префєр вдарила мене в лице і одправила до кляси. При цій звістці, що я вас ніколи не побачу на мене мов насунулась ніч. Знаєте, часом вечорами буває так сумно, як насовується темрява, ну от! Уявіть собі отаке на протязі тижнів, місяців. Одного разу я довідалася, що ви у вітальні з директрисою, я підстерегла вас і ми тоді сказали: «До побачення». Я трохи потіши-

лась. Трохи згодом опікун мій зайшов, за мною у четверг. Я відмовилася вийти з ним. Він відповів мені, що я дівчина з примхами; але дав мені спокій. Та на другий день панна Преффер прийшла до мене з таким злим виглядом, що я злякалася. У неї в руках був лист. «Ваш опікун повідомив мене, що всі ваші гроші у нього вже скінчилися. Не бійтесь: я вас не покину, але згодьтеся з тим, що буде справедливо, аби ви заробляли собі на життя.»

Тоді вона звеліла мені прибірати в цілому будинку, а часом замикала мене цілими днями на горищі. От що сталося поки вас не було. Як би я й могла вам написати, то не знаю, чи написала б, бо я не думала, щоб вам можливо було визволити мене з пансіону. А що мене не примушували йти до п. Муша, то не було ніякого спіху: я могла ждати в кухні і на горищі.

— Жанно, викрикнув я, хоч би нам довелося тікати навіть до Океанії, гидка Преффер вас більше не забере. Я на тім присягаю. А чому нам не поїхати аж до Океанії? Клімат там здоровий і недавно я читав у газеті, що там є фортепіяни. А тим часом поїдемо до пані де Габрі, яка на щастя вже три чи чотири дні в Парижі: бо ми обоє малі діти і треба щоб нам хтось поміг.

Поки я балакав, риси обличчя Жанни зблідли і розпливлися, погляд затуманився мов серпанком, вираз болю скривив її напіводверті уста. Вона опустила голову мені на плече і зомліла.

Я взяв її на руки і зніс її на сходи до пані де Габрі, мов сонну дитину. Безсилий від утоми й зворушення я впав разом з нею на ослін на сходах. Там вона скоро опам'яталася:

— Це ви! сказала вона розплющуючи очі. — Яка я рада.

В такому стані ми постукали; нам відчинилися двері нашої приятельки.

Било вісім годин. Пані де Габрі прийняла старого і дитину як рідних.

Здивована вона була, то правда, але не розпитувала.

— Пані, кажу їй, ми обоє прийшли просити у вас опіки. А насамперед просимо у вас повечеряти, принаймні Жанна, бо вона тільки що зомліла від слабости, як ми їхали. Що до мене, то в таку пізню пору я шматка не можу проковтнути без того, щоб не вготувати собі агонію в ночі. Сподіваюся, що пан де Габрі в доброму здоровлі.

— Він удома, каже вона мені.

І зараз веліла дати йому знати, що ми тут.

Я мав приємність побачити його одверте обличчя і стиснути його міцну руку. Ми всі четверо перейшли в їдальню і поки Жанні подавали холодне мясо, до якого вона не торкнулася, я оповідав нашу пригоду. Поль де Габрі попрохав у мене дозволу запалити свою люльку і мовчки став мене слухати. Коли я скінчив він почував на щоках свою коротку і шерстку бороду.

— Сто чортів! скрикнув він, в добру справу ви встряли, пане Боннаре!

Потім помітивши, Жанну, що дивилася, то на нього, то на мене своїми великими, переляканими очима, він сказав:

— Ходім сюди.

Я пішов слідом за ним до його кабінету, де при світлі лапм на темних стінах блищали карабіни та мисливські ножі. Там, посадивши мене на шкуратяну канапу:

— Що ви наробили, каже він мені, що ви наробили, Господи! Зведення малолітньої, втеча, викрадення! Добрий клопіт ви собі придбали. Ви тепер небільш не менш як під загрозою пяти до десяти років вязниці.

— Господи милосердний! скрикнув я: десять років вязниці за те, що врятував невинну дитину!

— Це закон! відповів п. де Габрі. Бачите, дорогий пане Боннаре, я досить добре знаю

кодекс законів, не тому, що скінчив право, але тому, що бувши мером Люзанс, я повинен був сам щось знати, щоб давати вказівки моїм підручним. Муш то є пройдисвіт, Префєрка — падлюка, а ви... я не знахожу слова до-сильного.

Одкривши шафу для книжок, де були собачі ошийники, нагайки, стремена, шпори, пуделка з сигарами та кілька книжок до щоденного вжитку, він вийняв кодекс і почав листувати.

— Злочинства і провини... секвестрація особ, це не ваш випадок... Викрадення малолітніх, осьде. Артикул 354. — Хто ошуканьям чи насильством викраде або доручить викрасти, зведе, зманить або забере, чи доручить звести, зманити або забрати з місця де їх умістили ті, під доглядом і опікою кого вони стояли або були довірені, підлягає карі через увязнення. Див. карний кодекс 21, і 28... 21. — Термін увязнення не менше пяти років... 28. — Присуд до вязниці веде за собою втрату цивільних прав. Це — ж ясно, пане Боннаре?

— Цілком ясно.

— Далі: Стаття 356. — «Як що злочинець не має двадцяти і одного року, то кара... Це нас не торкається. Стаття 357. — Як що злочинець одружився з викраденою дівчиною то

Його можна переслідувати тільки по скарзі осіб, що згідно цивільному кодексу, мають право вимагати скасування шлюбу і прису- дити до кари тільки тоді, як шлюб буде ска- совано.» Не знаю, чи ви маєте намір одружи- тися з панною Александр. Ви бачите, що ко- декс не такий суворий і дає вам вилазку з цього боку. Але даремно я жартую, бо стано- вище ваше погане. Як така людина, як ви, могли собі уявляти, що в Парижі, в ХІХ віці можна безкарно викрадати молодих дівчат? Ми — ж уже не в Середньовіччю і «умикан- ня» більше не дозволяється.

— Не думайте, відповів я, що умикання дозволялося старим правом. — Ви знайдете у Балюза наказ, даний королем Хільдебертом в Кельні 593 чи 94 року з цього приводу. А хто ж не знає відомого ордонансу (наказу) в Блуа, в травні 1579 року, який виразно по- становляє, що той, хто зманить хлопця або дівчину молодче двадцяти пяти років, під претекстом шлюбу чи яким иншим, без волі, бажання чи згоди батьків, чи опікунів, ка- рається смертю? А також, додає ордонанс, будуть дуже суворо покарані і ті, що брали участь в згаданім злочинстві, намовляли, ра- дили чи як небудь допомагали. В отаких або приблизно таких виразах говориться в ордо- нансі. Що ж до тої точки кодексу Напо-

леона, з якою ви мене познайомили, що виключає переслідування законом злочинця, як що він одружитья з украденною панною, то вона мені нагадує, що згідно бретонським звичаям «умикання» не каралося, як що за ним слідував шлюб. Але звичай цей вів за собою багато зловживань і його було скасовано коло 1720.

— Цитуючи цю дату я помиляюся може років на десять. Память у мене вже не така добра і минули вже ті часи, коли я міг проказати на память без передишки п'ятнадцять сот стрічок віршів Жірара Русільонського.

— Що торкається до капітуляру Карла Великого, що установлює відшкодовання «за умикання», то я вам про його й не згадую тільки тому, що ви напевне його памятаєте. Отже бачите, дорогий пане де Габрі, що «умикання» вважалося каригідним злочинством під усіма трьома дінастіями старої Франції. Дуже помиляються коли думають, що Середні віки були часом хаосу. Будьте переконані, що, навпаки...

П. де Габрі перервав мене:

— Ви знаєте, скрикнув він, ордонанси Блуа, Балюза, Хільдеберта, і Капітуляри а не знаєте кодексу Наполеона!

Я йому відповів, що я дійсно ніколи не чи-

тав цього кодексу і він здавалося був здивований.

— Розумієте тепер, додав він, серйозність вашого вчинку?

Насправді я того ще не розумів. Але мало-по-малу, дякуючи дуже справедливим переконанням пана Поля, я нарешті зрозумів, що мене судитимуть не за мої наміри, які були невинні, а за мій вчинок, що був каригідний. Тоді я впав у розпач і почав лементувати:

— Що робити? вигукував я, — що робити? Невже я пропав без порятунку і невже-ж я погубив з собою бідну дитину, яку хотів урятувати?

П. де Габрі набив мовчки свою люльку і розпалюва її так довго, що його велике і добре обличчя було три чи чотири хвилини червоним, мов у коваля коло вогню в кузні. Потім:

— Ви питаєте мене, що робити? Не робіть нічого, дорогий пане Бонаре, ради Бога і в своїм інтересі, не робіть нічого-сенько. Ваші справи досить вже погані; не мішайтеся більше до них, щоб більше не пошкодити. Але обіцяйте мені відповідати за все, що я робитиму. Я піду завтра зранку до Муша, і як що він те, за що ми його маємо, се б то пройдисвіт, то удавшись до нечистого, я

знайду спосіб зробити його нешкідливим. Бо все залежить від нього. А що сьогодні вночі вже за пізно відводити панну Жанну до її пансіону, то моя жінка залишить її на цю ніч у себе. Хоч це є простісенько спів участь в злочинстві, але так ми здіймемо усю тінь двозначности з становища молодої дівчини. Що ж до вас, дорогий пане Боннаре, то вертайтеся швиденько на набережну Малакe і як що прийдуть шукати Жанну, то вам легко буде доказати, що її у вас немає.

Поки ми так розмовляли, пані де Габрі давала розпорядження, щоб класти спати свою пансіонерку. Я бачив як по коридору пройшла її покоївка несучи на руці простині, що пахли лавендою.

— От де чесний і приємний запах, кажу я.

— Що ж хочете? відповіла мені пані де Габрі, — ми селяне.

— Ах! кажу їй, — як би й мені стати селянином! Як би й мені колись, так як ви в Люзанс, подихати сільським повітрям під дахом, що заховався серед дерев; а як що це бажання занадто честолюбиве для старої людини, якої життя вже кінчиться, то я бажаю, щоб принаймні мій саван пахнув лавендою, як оця білизна.

Ми умовилися, що я прийду завтра на сні-

данок. Але мені виразно було заборонено з'являтися перед дванадцятою годиною. Жанна, цілуючи мене благала не везти її назад до пансіону. Ми попрощалися збентежені і розчулені.

Я застав Терезу на сходах лютою від занепокоєння. Вона загрожувала не більше не менше, як замкнути мене на далі.

Що це була за ніч! Я не стулив і на хвилину очей. То сміявся мов хлопчисько, тіпучися успіхом мого підприємства; то мені в невимовній агонії здавалося, що мене волокли перед суддів відповідати на лаві обвинувачених за злочинство, яке я так природно мимохідь вчинив. Я був у розпачу, проте не відчував, ні докорів совісти, ні каяття. Сонце, зазирнувши в мою кімнату, весело доторкнулося мого ліжка і я склав у слідуючих словах свою молитву:

«Господи, ти сотворив еси небо і росу, як це говоритья в Трістані, суди мене в твоїм правосуддю не по моїм вчинкам, але по моїм намірам, які були чесні і чисті; і я скажу: слава тобі на небі і мир добрим людям на землі. В твої руки передаю дівчину, яку я викрав! Зроби те, чого я не зумів зробити: вбережи її від її ворогів і хай благословенно буде твоє ім'я!»

29 грудня.

Входячи до пані де Габрі я побачив Жанну перетворену. Чи й вона, як я, молилася при перших проміннях сонця до Того, що сотворив небо і росу? Вона тихо і спокійно осміхалася.

Пані де Габрі покликала її щоб скінчити зачісування, бо ласкава господиня хотіла власними руками зачісати коси дівчині, яку їй довірено. Прийшовши трохи перед призначеною мені годиною, я перервав цю милу сцену. Щоб покарати мене, мене залишено було чекати самого в салоні. П. де Габрі скоро по тому до мене вийшов. Він очевидно прийшов знадвору, бо на чолі був ще слід від капелюха. Обличчя його було радісно оживлене. Я вважав, що не маю права ставити йому запитання і ми всі пішли снідати. Коли слуги вийшли скінчивш прислугування, п. де Габрі, залишивши своє оповідання до кави, сказав:

— Ну, я їздив до Левалоа-Перé.

— Бачив нотаря Муша? живо запитала пані де Габрі.

— Ні! відповів він, не спускаючи очей з наших обличь, які виявляли розчарування.

Намилувавшись якийсь час нашим занепокоєнням, він додав:

— Нотаря Муша вже немає в Левалоа. Нотар Муш виїхав з Франції. Позавтра буде тиждень, як він зник, захопивши з собою гроші своїх клієнтів, досить кругленьку суму. Бюро його було замкнене. Одна з сусідок, лаучись та проклинаючи, розказала мені все. Нотар виїхав не сам, о 7 годині 55 хв., він зманив з собою дочку фризiera з Левалоа. Все це мені потвердив комісар поліції. Чи міг нотар Муш накивати пятами в більш відповідну хвилину? Спізнись він ще на один тиждень і, як представник суспільства, він потяг би вас, пане Боннаре, мов злочинця до суду. Тепер нам немає чого боятися. За здоровля нотаря Муша! вигукнув він наливаючи арманьяку.

Я хотів би довго жити, щоб згадувати довго собі цей ранок. Ми сиділи всі четверо у великій білій ідальні навколо блискучого дубового столу. П. де Габрі веселився міцно і навіть трохи голосно і таки добре тягнув арманьяк! Пані де Габрі і панна Александр осміхалися до мене усмішкою, що винагородила мене за всі мої жалі.

Вернувшись додому я мав від Терези гіркі докори, яка не розуміла більше нічого в моїм способі життя. На її думку треба, щоб пан був не в своїм розумі.

— Так, Терезо, я здурів на старости і ви

також з глузду з'їхали. Я в тому певен. Хай нас Бог помилує, Терезо, і дасть нам нові сили, бо ми маємо нові обов'язки. Тільки пустіть мене лягти отут на канапі, бо я вже немаю сили держатися на ногах.

15 січня 186.

— Добридень, пане Боннаре, сказала мені Жанна відчиняючи двері, тим часом як Тереза бурчала в тіні коридору, за дівчиною.

— Жанно, я прошу вас називати мене урочисто моїм титулом і казати мені: «Добридень, пане опікуне».

— Уже? Яка я рада! сказала вона мені, плещучи в долоні.

— Уже, кажу, — все полагожено, в офіційній установі, в присутності мирового судді і від сьогоднішнього дня ви стоїте під моєю владою... Ви смієтеся? Я бачу по ваших очах, що вам промайнула якась вигадка через голову. Знов якась примха!

— О ні, пане опікуне. Я дивилася на ваше сиве волосся: воно закручується навколо краю вашого капелюха, як козолист навколо більця балкона. Воно дуже гарне і дуже мені подобається.

— Сідайте, панно, і, як що можливо, не говоріть більше нерозумних річей, я маю вам

сказати деякі серйозні. Слухайте мене: ви не настоюєте, я думаю, на тому, щоб вернутися до панни Префер?.. Ні. Щоб ви сказали, як би я залишив вас тут, щоб закінчити вашу освіту, доки... або я знаю? Назавжди, як кажеться.

— О! скрикнула вона, почервонівши від щастя.

Я говорив далі:

— У нас є невелика кімнатка, яку моя клішниця приготувала для вас. На місце книжок прийдете ви, як на місце ночі наступає день. Підіть з Терезою подивіться, чи в тій кімнаті можна жити. Я умовився з пані де Габрі, що ви сьогодні тут ночуватимете.

Вона вже бігла; я її завернув:

— Жанно, вислухайте мене ще. Досі ви придбали симпатії моєї клішниці, що, як усі старі люде, звичайно, досить непривітна. Майте з нею терпіння. Я сам вважав своїм обов'язком мати з нею терпіння і зносити її вдачу. Я вам скажу, Жанно, шануйте її. Кажучи так я не забуваю, що вона моя слуга і ваша; вона цього також не забуватиме. Але ви повинні поважати в ній її великий вік і її велике серце. Це є проста душа, яка від довгого праведного життя зачерствіла. Терпіть прямоту цієї простої душі. Вмійте нею командувати, вона зуміє слухатись. Ідіть, моя

дитино, упорядкуйте свою кімнату, як вам здається найкращим для вашої праці і для вашого відпочивку.

Направивши Жанну цією напутственою промовою на її шлях доброї господині, я сів читати журнал, прекрасний журнал, хоч його й ведуть молоді люде. Стаття, яку я читав переважає точністю і твердістю все, що писалося за моїх молодих часів. Автор цієї статті, Поль Майер, маркує кожную помилку мов нігтем. Ми не мали цієї безвзглядної справедливости. Наша уважливість була безмежна, вона йшла так далеко, що обєднувала ученого і неука однаковими пехвалами. Проте, треба вміти картати і це є суворе завдання. Я собі пригадую малого Раймона (так його називали). Він нічогосінько не знав, мав узько обмежений розум, але дуже любив свою матір. Ми не зважувалися зрадити нецтво та тупість такого доброго сина і малий Раймон, дякуючи нашій уважливости, дійшов до Академії. І матері в нього вже не було, а почеси сипалися на нього. Він був всемогучим на велику кривду своїм товаришам і науці. Та осьде мій молодий друг з Люксембургського саду.

— Добрий вечір, Желісе. У вас сьогодні веселий вигляд. Що вам таке сталося, мій любий хлопче?

Йому сталося те, що він дуже порядно боронив свою дисертацію і дістав добру клясу. Він повідомляє мене про це, додаючи, що професори школи дуже високо висловлювалися про мої праці, коли випадково, під час засідання, про них зайшла мова.

— Оце й добре, кажу йому, — і я радий, бачити, що моя стара репутація йде поруч з вашою молодю славою. Ви знаєте, я дуже цікавився вашою дисертацією, але через хатні події забув, що ви бороните її сьогодні.

Панна Жанна як раз поспіла, щоб пояснити йому, що то були за події. Дзига влетіла, мов той вітерець, в царство книжок вигукуючи, що кімната її просто чудо. Побачивши п. Желіса вона почервоніла. Але від долі не втечеш.

Я помітив, що на цей раз вони були обоє несміливі і не розмовляли між собою.

Смирно! Сільвестре Боннаре, обсервуючи свою вихованку ти забуваєш, що ти опікун. Ти став опікуном від сьогоднішнього ранку; ці нові функції накладають вже на тебе тонкі обовязки. Ти повинен, Боннаре, спритно позбутися цього молодого хлопця, ти повинен . . . Е! Хиба я знаю, що я повинен?

Желіс робить замітки з мого примірника-унікума «la Ginevera delle clare donne». Я

витаг навмання книжку з найближчої полиці, одкрив і вхожу з пошаною до середини одної з драм Софокла. Старіючись я перейнявся любовю до двох давніх цивілізацій і відтепер поети Греції та Риму стоять в царстві книжок так, щоб їх легко можна було досягти рукою. Читаю оцей хор, м'який і ясний, що розгортає свій прекрасний, поважний спів серед напруженої дії, хор Тебанських дідів: «Ερώς ἀνίπατε... Непереможне Кохання, ти завитаєш до багатих осель, спочиваєш на ніжних щічках молодої дівчини, перелітаєш моря, не минаєш і хліву, ніхто з безсмертних не може втекти від тебе, а ні з людей, що живуть коротке життя; хто ж тебе має, той живе мов у гарячці». Коли я прочитав цю прекрасну пісню мені уявилася в своїй вічній чистоті постать Антиґони. О боги й богині, що витаєте в найчистіших небесах, які постаті! Старий, сліпий царь-жебрак, що довго блукав, спираючись на Антиґону, має вже могилу і дочка його, найпрекрасніша з прекрасних постав, яку тільки створила людська душа, не піддається тиранові і побожно хоронить свого брата. Вона кохає тиранового сина і той син її кохає. І тим часом як її ведуть на страту, до якої привела її віра, діди співають: «О непереможне Кохання, ти завитаєш до багатих

осель, спочиваєш на ніжних щічках молоді дівчини...»

Я не егоїст. Я тільки мудрий; я мушу виховати цю дитину, вона ще за молода щоб віддати її заміж. Ні! я не егоїст, але вона мусить побути кілька років зо мною, зо мною одним. Чи не може вона почекати поки я умру? Заспокойся, Антиґоно, старий Едіп знатиме коли знайти священе місце для своєї могили.

Тим часом Антиґона помагає кляшниці чистити ріпу. Вона каже, що це їй нагадує скульптуру.

Май.

Хто б пізнав царство книжок? Тепер скрізь стоять квітки. Жанна має рацію: ці рози виглядають дуже гарно в синій фаянсовій вазі. Вона ходить кожен день з Терезою на базар і приносить квітки. А й справді квітки чарівні сотворіння. Треба буде мені колись здійснити свою думку і почати студіювати їх серед них самих, на селі, приклавши до цього усе розуміння і метод, на які я тільки здатен.

А що робити тут? Для чого псувати в кінець свої очі на старих пергаментах, які мені вже нічого путнього не кажуть? Я розбирав їх колись, ці старі тексти, з благородним запалом. Що я тоді сподівався в них

знайти? Дату заснування благочестивої установи, ім'я якогось ченця-маляра або переписчика, ціну паляниці хліба, вола, ниви, адміністративне або судове розпорядження, оце та ще щось таємне, неясне, високе розігрівало мій ентузіазм. Але я шукав шістьдесят років і не знайшов того. І більші за мене майстри, великі учені, Форієль, Тьєррі, що так багато познаходили, повмирали за працею не знайшовши того чогось, що, не маючи тіла не має й наймення, а проте без чого не може бути розпочата жадна праця на цім світі. Тепер, як я шукаю тільки те, що згідно здоровому розуму, можна знайти, то нічогосінько не знахожу і можливо, що я ніколи не закінчу історії Абатства Сен-Жермен-де-Пре.

— Вгадайте, що у мене ось тут в хусточці?

— По всьому видко, що там квітки, Жанно.

— О ні! Це не квітки. Подивіться.

Я дивлюся і бачу маленьку, сіреньку головку, що виглядає з хусточки. Маленьке, сіреньке кошеня. Хусточка розв'язується: творіння вискакує на килим, зтріпується, насторожує одно вухо, потім друге, оглядає обережно місце і людей.

З'являється Тереза з кошиком на руці, засапана. Тереза має ту хибу, що не може змовчати: вона гаряче починає докоряти панунці

за те, що принесла додому незнайоме кошения. Жанна, щоб виправдатися, оповідає свою пригоду. Проходячи з Терезою коло аптеки, вона бачить як хлопець кінцем чобота, викидає маленьке кошения на вулицю. Кошения, здивоване й безпорадне, думає собі, чи zostаватись на вулиці, не зважаючи на те, що прохожі його штовхають, чи вертатися до аптеки, ризкуючи тим, що повернеться знов на кінці черевика на вулицю. Жанна вважає, що його становище критичне і розуміє, що воно вагається. Воно має дурний вигляд; вона думає, що це нерішучість дає йому такий вигляд; бере його на руки. Йому не по собі і на вулиці і в крамниці, от воно і згожується zostатися в повітрі. Приголубивши кошения так, що воно заспокоїлось, Жанна звертається до аптечного підмайстерного:

— Коли це кошения вам не подобається, не бийте його, дайте його мені.

— Беріть, відповідає їй хлопчисько.

— І от!.. додає Жанна на закінчення.

І тоненьким голоском вона обіцяє кіці всякого роду солодощі. ●

— Вона дуже миршаве, кажу я розглядаючи це нещасне сотворіння, — більше того, воно дуже погане.

Жанна не думає, що кошеня погане, але визнає, що воно має дурніший вигляд ніж коли; на цей раз це не нерішучість, це несподіванка, на її думку, надає цей досадний вираз його обличчю. Як би ми були на його місці, думає вона, ми б згодилися з тим, що йому неможливо зрозуміти що не будь з своєї пригоди. Ми регочемося межи очі нещасному сотворінню, що лишається комічно серйозним. Жанна хоче взяти його на руки, але воно ховається під стіл і не вилазить навіть коли перед ним поставлено мисочку повну молока.

Ми відходимо, — мисочка спорожнюється.

— Жанно, ваш протеже має злиденний вигляд; він потайний від природи; мені б хотілося, щоб він не наробив у царстві книжок злочинств, за які його доведеться вернути до його аптеки. Тим часом треба його охрестити. Пропоную вам назвати його Дон-Сірко-де-Канава, але це здається трохи задовго. Пілюля, Мікстура, Рицина було б короче і до того нагадувало-б про його попередній стан. Що ви на це скажете?

— Пілюля було б добре, відповіла мені Жанна, — та чи гарно буде називати його імям, що раз у раз нагадуватиме йому нещастя, з яких ми його визволили? Це було б заставити його дорого заплатити за нашу

гостинність. Будьмо більш милосердими і даймо йому гарне імя, в надії, що воно його заробить. Дивіться як воно на нас дивиться: воно розуміє, що ми про нього говоримо. Воно виглядає вже не таким дурним відколи не почував себе таким нещасним. Від нещастя стаєш дурним, я це добре знаю.

— Ну добре, Жанно, коли хочете ми назвемо вашого протеже Ганибалом. Спочатку вас не вражає чому це імя йому личить. Ангорський кіт, що перед ним жив у царстві книжок і з яким я звичайно ділився вражіннями, бо він був мудрою і дискретною особою, називався Гамилькаром. Природно, що це імя веде за собою друге і що за Гамилькаром іде Ганибал.

Ми на цьому погодилися.

— Ганнибале! крикнула Жанна, — іди сюди.

Ганнибал, переляканий дивною згучністю свого власного ймення, підліз під шафу з книжками, де було так мало місця, що ледве було де зміститися і пацюкові.

От хто достойно носить велике імя!

В той день я мав охоту до праці і вмочив уже в каламарь кінець свого пера, як почув, що звонять. Як що хто коли з нечевся перечитуватиме ці сторінки, записані старим дідом позбавленим фантазії, то дуже сміятиметься з тих звонків, що розтинаються що

хвилі під час мого оповідання, не вводючи ніколи а ні нової особи, а ні несподіваної сцени. Навпаки тому, що робиться в театрі: Скріб відчиняє двері тільки знаючи, що робить і бажаючи зробити приємність паням і паннам. Це є мистецтво. Я б швидче повішався ніж написав водевіль, не з призи́рства до життя, а тому, що я не придумав би нічого для розваги. Видумувати! Для цього треба мати особливий таємний дар. Дар цей був би для мене смертельним. Ви можете собі уявити, щоб було як би у своїй історії Аббатства Сен-Жермен-де-Пре я вигадав би собі якогось ченчика? Щоб сказали молоді учені? Щоб то був за скандал в Школі Хартій! Що до Академії, то там нічого не сказали б і не подумали б: колеги мої, як що трохи й пишуть ще, то вже зовсім нічого не читають. Вони тої думки, що й Парні, який казав:

Мирна байдужість

Мудріща є за добродітель.

Досягти хоч малого, але найкращого, от чого бажають ці будісти, самі того не знаючи. Як що є щось мудріще за цю мудрість, я б пішов до Риму, щоб оголосити її. Усе це з приводу звонка п. Желіса.

Цей молодий чоловік цілком змінив своє звичайне поводження. Він тепер остільки поважний, оскільки був легковажним, остільки

мовчазний, оскільки був балакучим. Жанна йде за його прикладом. Ми стоїмо в фазі стриманої пристрасти. Бо, хоч я й старий, але не помиляюся: цих двоє молодят покохалися глибоко і надовго. Жанна уникає його тепер; вона ховається в свою кімнату, як він входить в кабінет. Та на самоті вона його добре віднаходить! На самоті вона розмовляє з ним кожного вечора в музиці, коли грає на фортепіяні, швидкими і вібруючими згуками, новим висловом її нової душі.

Ну й добре! Чому не сказати? Чому не признатися в своїй слабості? Чи мій егоїзм стане менш гідним осуду, як я з ним від себе ховатимусь? Отже я скажу: так, я сподівався инчого; так, я рахував на те, що вона буде у мене, як моя дитина, як моя онука не назавжди, не надовго, навіть, але ще кілька років. Я старий. Невже вона не могла б подождати? Хто знає? за допомогою подагри та артиту я може не зловживав би занадто довго її терпінням. Цього я бажав, цього я сподівався. Але я не взяв на увагу ні її, а ні того молодого вітрогона. Та хоч рахунок був неправильний, розчарування від того не менш жорстоке. А до того, мені здається, що ти їх осуджуєш занадто легко, мій друже Сільвестре Боннаре. Як що ти хотів зоставити молоду дівчину у себе ще кілька років,

то це було в її інтересі, не тільки в твоїм. Йй треба ще багато вчитись, а ти вчитель яким не можна нехтувати. Коли той писарчук Муш, що відтоді так влучно вдарився в шахрайство, зробив тобі честь своєю візитою, ти з гарячністю захоплення виложив йому свою систему виховання. Увесь твій запал був направлений до того, щоб прикласти на ділі цю систему. Жанна невдячна дитина, а Желіс — баламут.

Але зрештою, коли я не викину його за двері, що булoб учинком найгідчого смаку і почуття, то мушу його прийняти; він уже досить довго чекає в моєму салоні, сидючи напроти Севрських ваз, що були ласкаво подаровані мені королем Луї-Філіпом. На цих порцелянових вазах намальовані «Женці» та «Рибалки» Леопольда Роберта, які Желіс і Жанна в один голос називають страшними.

— Вибачте, мій голубе, що я вас не відразу прийняв: я докінчував працю.

Я кажу правду: думання є праця; він гадає, що то була археологчина праця і бажає мені закінчити скоро мою історію аббатів Сен-Жермен-де-Пре. І тільки давши мені цей вислов свого зацікавлення, він питає, як почуває себе панна Александр. На що я відповідаю: «Дуже добре», сухим тоном, в яким виявляється мій авторитет опікуна.

Помовчавши хвилину ми починаємо розмову про Школу, про нові книжки та про поступ історичних наук. Ми входимо в загальні тверження. Загальні тверження дають великі можливості. Я пробую вмовити в Желіса трохи пошани до покоління істориків, до яких я належу. Я йому кажу:

— Історія, яка була мистецтвом і охоплювала всі фантазії уяви, стала за нашого часу наукою, в якій треба прикладати найсуворіші методи.

Желіс прохає мене дозволу не поділяти моєї думки. Він заявляє, що не вірить аби історія була або стала коли наукою.

— А насамперед, каже він мені, — що таке історія? Представлення на письмі минулих подій. Але що таке подія? Чи це є який-небудь факт? Зовсім ні! кажете ви мені, це є важливий факт. По чому ж історик судить чи факт є важливий чи ні? Він судить самохіть, відповідно своєму смаку чи примсі, своїй думці, як артист нарешті! бо факти по своїй природі не діляться на факти історичні і не історичні. А до того факт є щось надзвичайно складне. Чи історик представляє факти в їхній складності? Ні, це неможливо. Він представить їх позбавленими більшої частини особливостей, з яких вони складаються, отже обрізаними, скаліченими, не такими

як вони були. Що ж до відношення фактів між собою, то про те не будемо й говорити. Як що один факт, який називають історичним з'явився наслідком, одного, чи кількох фактів не історичних і, як такі не відомих, то, прошу вас, як може історик показати зв'язок їх між собою? І говорючи це все, пане Боннаре, я припускаю, що історик має перед очима цілком певні посвідчення, тоді як в дійсності він довіряє тому або іншому свідкові, керуючися виключно почуттям. Історія не є наука, це мистецтво і успіх в ньому можна мати тільки завдяки фантазії.

Желіс нагадав мені в цю хвилину певного вітрогона, якого я чув одного дня, як він п'ятакав в Люксембургському парку під статуєю Маргеріти Наварської. І от посеред розмови ми зустрілися носом до носу з Вальтер Скотом, у якого мій зневажливий хлопець знаходить вигляд рококо, трубадура та «прикрас на годиник на каміні». Це його власні вирази.

— Але-ж, кажу йому, розгорячившись в оборону незрівняного батька Лусії з Ламмермур та красуні з Перт, уся минулість живе в цих прекрасних романах: це історія, це епопея!

— Це ошуканство, відповідає мені Желіс.

Чи ви повірите, що цей "нерозумний" хлопець запевняє мене, що не можна, хоч би який ти був учений, уявити собі точно, як жили люде пять або десять віків тому назад, бо тільки з великими труднощами можна більш менш уявити, які вони були тому десять або п'ятнадцять років? На його думку історична поема, історичний роман, історичне малярство — огидливо фальшиві жанри!

— У всіх родах мистецтва, додає він, — артист малює тільки свою душу: твір його, в яку б він не був убраний одежу, завжди є сучасним йому по духові. Чому ми так подивляємо в «Божественій Комедії», як що не великій душі Данте? А твори Мікель-Анжело, що вони уявляють нам надзвичайного, як не Мікель-Анжело самого? Коли ти артист, то даєш своє власне життя своїм творам, коли ні, то фабрикуєш маріонетки і одягаєш ляльки.

Скільки парадоксів та неповаги! Та я люблю сміливість думки у молоді. Желіс встає і знов сідає; я добре знаю, що його турбує і кого він чекає. Ось він починає мені говорити про п'ятнадцять сот ф'ранків, які він дістає і до яких слід додати невелику ренту в дві тисячі ф'ранків, яку дістав у спадщину. Такими признаннями мене не одуриш. Я знаю, що він ділиться своїми рахунками зо мною, аби знав, що він людина з становищем,

прибутками, заможна, забезпечена, коротко сказавши: може женитися, що і треба було довести, як говориться в геометрії.

Він разів двадцять встає і знов сідає. Встає в двадцять перший раз і, не побачивши Жанни, сумний, виходить.

Тільки він вийшов, Жанна входить в царство книжок ніби подивитися на Ганнібала. Вона сумна і жалісним голосом кличе свого протезе, щоб дати йому молока. Дивися на це зажурене личко, Боннаре! Милуйся, тиране, ділом рук твоїх. Ти розлучив їх, а подивися, у них той самий вираз обличчя, помимо тебе в думках вони разом. Тішся, Касандре ²⁶)! Веселися Бартоло ²⁷)! От що бути опікуном! Подивіться, стоїть навколюшках на килимі і держить голову Ганнібала в руках! Так, так, голуб дурне сотворіння! Жалій його! Зітхай над ним! Знаємо, зраднице, куди йдуть твої зітхання і де причина твоїх скарг.

Я довго милуюся цією картиною; кинувши поглядом на бібліотеку, кажу:

— Жанно, ці всі книжки мені обридли, ми їх продамо.

20 вересня.

Вже сталося! Вони заручені. Желіс, сирота, так само як і Жанна, зробив мені офі-

ціяльну пропозицію через одного з своїх професорів, мого колегу, дуже поважаного за свою ученість і свою репутацію. Але що то за післанець любови, праведне небо! Ведмідь, не з Піренеїв, а кабинетний ведмідь, а ця остання порода далеко небезпечніша, ніж перша.

— Розумно, чи по-дурному (по-дурному, на мою думку) Желіс не хоче брати віна: він бере вашу вихованку так, як вона стоїть. Давайте згоду і скінчена справа. Що там довго тягти, я ось хочу показати вам кілька лотарингських жетонів, досить цікавих, я певен, що ви їх не знаєте.

Це буквально те, що він мені сказав. Я йому відповів, що спитаю Жанну і з немалим задоволенням заявив, що моя вихованка має віно.

Віно, осьде воно! Моя бібліотека. Анрі і Жанна не мають найменшого підозріння про те, а мене звичайно вважають далеко заможнішим ніж я є. Я маю вигляд старого скупердяги. От де безперечно вигляд невідповідний дійсності і завдяки якому я користувався великою повагою. Нема на світі людини, яку б шанували більше ніж старого скупого.

Я спитав Жанну, але чи потрібно було мені чути відповідь, щоб про неї довідатися? Вже сталося, вони заручені.

Ні моїй вдачі, а ні моєму становищу не відповідає підслухувати обох молодих, щоб занотовувати їхні слова і рухи. *Noli me tangere*. Так треба назвати прекрасне кохання. Я знаю свій обов'язок: то є поважати таємницю невинної душі, за якою я доглядаю. Хай вони собі любляться ці діти! Старий опікун, авторитет якого був такий лагідний і тревав так коротко, не збереже в цім зшиткові нічого з їхніх довгих признань, їхніх невинних небережностей!

А до того, я не сижу склавши руки, і коли в них є свої справи, то у мене є мої. Я сам складаю каталог своєї бібліотеки, маючи на меті продати її з аукціону. Ця праця мене разом засмучує і бавить. Може я затакую її довше ніж потрібно, перегортаю ці книжки, такі рідні моїй думці, моїй руці, моїм очам, більш ніж потрібно або корисно. Це — прощання, а в людській натурі здавна був нахил затагувати прощання.

Оцей грубий том, що так служив мені вже на протязі тридцяти років, чи можу-ж я розійтися з ним без тої уваги, яка належить-ся старому слугі? А оцей, що підкрепив мене своєю здоровою доктриною, чи не повинен я вклонитися йому в останнє, мов учителеві? Але кожен раз як я зустрічаю книжку, що ввела мене в помилку, що скривдила мене

фальшивими датами, пропусками, неправдами та іншими болячками археолога: — Геть! кажу їй з гіркою радістю, геть! самозванцю, зраднику, фальшивий свідку, геть від мене, відступися. *Vade retro!* Бажаю тобі, вкритій незаслужено злотом, попасти, дякуючи твоїй самозванній репутації та гарному сапьяновому убранню, за шкло до якого небудь банкира-бібліомана, якого ти не зможеш звести, так як звела мене, бо він тебе ніколи не читатиме.

Я складав окреме подаровані книжки, щоб залишити їх у себе назавжди. Коли я поклав між них манускрипт «Золотої Легенди», то мав бажання поцілувати його на спомин про пані Трепову, що залишилася вдячною, не зважаючи на своє високе становище та багатство і, бажуючи здаватися зобов'язаною мені, стала моєю благодітелькою. Отже у мене була резерва. Тоді я пізнав злочинство. Спокуса приходила до мене у ночі; удосвіта вона ставала непереможною. Поки все ще навколо спало я вставав, виходив крадькома з своєї кімнати.

Власти темряви, нічні привиди, як би ви, запізнившись у мене після того, як закричить півень, побачили мене, як я навщипиньках прокрадаюся в царство книжок, ви б напевне не скрикнули, як колись пані Трепова в Наполі: «У цього дідуся добра спина!» Я

входив; Ганнибал, задравши хвіст, рівно як свічка, терся мені об ноги і мурчав. Я хапав книжку на полиці, яке небудь поважне готичне видання, якого небудь благородного поета з часів Відродження, дорогоцінність, скарб, про який я марив цілу ніч, брав його і ховав в глибину шафи з моїми зарезервованими книжками, які вже ледве в ньому зміщалися. Страшно сказати: я крав віно Жанни. Як злочинство було dokonane я починав пильно складати каталог, поки Жанна не приходила порадитися зо мною про яку небудь дрібницю її вбрання чи посагу. Я ніколи добре не розумів про що йде мова, бо не знав сучасного словника шиття та білизни. А! Як би нареченна XIV віку прийшла, яким чудом, балакати зо мною про ганчірки, з дорогою душею! її мову я б зрозумів. Але Жанна не з мого часу, і я посилаю її до пані де Габрі, яка саме тепер заступає їй матір.

Ніч наступає, ніч наступила! Спершись на вікно ми дивимося в широкий темний простір, де мерехтять світляні точки. Жанна, схилившись чолом на руку, здається, сумує. Я дивлюся на неї і думаю собі: «Всі зміни, навіть ті, яких ми бажаємо, приносять свій сум, бо те, що ми покидаємо, є частина нас самих; треба вмерти для одного життя, щоб ввійти в друге».

Мов відповідаючи на мою думку, дівчина мені каже:

— Я така щаслива, а тим часом мені хочеться плакати.

Остання сторінка.

21 серпня 1869.

Вісімдесят-сема сторінка . . . ще зо двадцять стрічок і моя книжка про квітки та комахи буде закінчена. Сторінка вісімдесят-сема і остання . . . Як ми оце побачили відвідування квіток комахами має велике значіння для квітки: вони переносять на стовпики пергу з пиляків. Здається квітка збудована і прикрашена в сподіванню цих весільних відвідин. Здається я довів, що квітка виробляє солодкий нектар, щоб привабити комах і примусити їх прийняти несвідомо участь в заплідненню, простому, а також і перехресному. Останнє буває найчастіще. Я показав, що квітки мають фарби і запах, щоб приваблювати комах і що внутрішня їхня будова пристосована так, щоб пропускати цих гостей так, що влазючи в квітку, вони залишають на стовпиках пергу, яка насіла на них. Шпренгель, мій поважаний учитель, казав з приводу волохатих пелюсток лісової герані: «Мудрий творець природи не хотів сотворити

жадного волосочка надаремне». В свою чергу я скажу; «Як що польова лилея, про яку говориться в Святому Письмі, краще вбрана ніж царь Соломон, її шати то — весільні шати і це розкішне убрання — необхідне для її вічного існування*).

Броль, 21 серпня 1869.

Броль! Моя хата остання на краю села, в напрямі до лісу; у неї гостроверхий фасад, а шиферний дах переливається на сонці, як шия у сизого голуба. Флюгер на мойому дахові дає мені в околиці більше поваги ніж усі мої історичні та філологічні праці. Немає дитини, яка б не знала флюгера пана Боннара. Він заржавів і пронизливо скрипить на вітрі. Часом відмовляється зовсім служити, як Тереза, яка, з бурчанням, допускає на кухню молоду селянку собі на поміч. Хата не велика, але для мене просторна.

---

*) Сільвестр Боннар не знав, що дуже відомі натуралісти робили в той самий час, що й він, досліди над відносинами комах і квіток. Він не знав про праці Дарвіна, дра Германа Мюлера та спостереження Сера Джона Леббока. Треба завважити, що висновки Сільвестра Боннара дуже наближаються до висновків цих трьох учених. Не так потрібно, але цікаво буде завважити, що Сер Джон Леббок, як і Сільвестр Боннар, був археологом, перше ніж під старість присвятити свій час природознавству. (Замітка видавця.)

В моїй кімнаті двоє вікон, куди з самого ранку заглядає сонце. Над нею кімната для дітей: Жанна і Анрі приїздять двічі на рік.

Там стояла колиска малого Сільвестра. То була гарненька дитина, але така бліда. Коли він грався на траві, мати неспокійно слідкувала за ним очима і кожної хвилини покидала шиття, щоб узяти його на руки. Бідна дитина все боялася заснути. Він казав, що як засипає, то йде далеко, дуже далеко: там було темно і там він бачив страшні річі, які лякали його і яких він не хотів більше бачити.

Тоді мати його кликала мене і я сідав коло його колиски: він брав один з моїх пальців в свою суху і гарячу ручку і казав мені: — Розкажи мені казочку.

Я розказував йому різні казки, які він слухав дуже поважно. Всі подобались йому, але особливо була одна, яка чарувала його душу: то була казка про «Синю птицю». Коли я кінчав, він говорив мені:

— Ще! ще!

Я починав знов, а його бліда головка з синіми жилками падала на подушку.

Лікарь, на всі наші запитання, відповідав: — У нього нічого особливого немає!

Ні! У малого Сільвестра не було нічого

особливого. Одного вечора, минулого року, батько його покликав мене:

— Ідїть, каже він мені, — малому стало гірше.

Я підійшов до ліжка, коло якого, привязана всіма фібрами своєї душі, стояла непорушно мати.

Малий Сільвестр повернув помалу до мене свої зіниці, що зачочувалися під повіка і не хотіли більше вертатися назад.

— Хрещений тату, не треба вже казати мені казок.

Ні! Не треба було вже казати йому казок!

Бідна Жанна! Бідна мати!

Я вже досить стара людина, щоб бути розважливим, але смерть дитини то є болюча таємниця.

Сьогодні батько й мати вернулися до старого на шість тижнів. Ось вони вертаються з лісу взявшись попідруки. На Жанні щільна чорна мантилля, а в Анрі креп на капелюсі; та обоє вони сяють молодістю і тихенько осміхаються одно до одного, осміхаються до землі, яка їх несе, до повітря, яке їх купає, до світла, яке кожне з них бачить у другого в очах. Я махаю до них з вікна хусткою і вони осміхаються до моєї старости.

Жанна виходить швидко по сходах, цілує мене і шепче мені на вухо кілька слів, які я швидче вгадую ніж чую. І я їй відповідаю:

— Нехай вас Бог благословить, Жанно, вас, і вашого чоловіка, і ваших найдальших нащадків. *Et nunc dimittis servum tuum, Domine.*

Нині отпущаєши, Владико, раба твого.

Кінець.

ПОЯСНЕННЯ.

1) Лувр — бувший королівський палац, збудований династією Валуа, тепер музей.

2) Болландісти — наступники Боллана, єзуїтського письменника, автора «Життя святих».

3) Плеяда — група французьких поетів в середніх віках.

4) Морері — учений біограф французький, автор історичного словника.

5) Емпедокл — філософ і лікар в Агігенті, в У в. до Р. Х.

6) Вітрувій — римський архітект часів Августа.

7) Оверніяти — мешканці провінції Овернь в центральній Франції, вважаються неповоротними і мало культурними, розмовляють діалектом відмінним від французької літературної мови.

8) Телемітський монастир в оповіданню Рабле «Гаргантуа і Пантагруель», в казковій країні, що тече молоком і медом і де люде живуть безжурно.

9) Ж. Ж. Ампер — французький літератор та історик.

10) Сент-Бев — (1804—1869) відомий професор історії літератури та літературний критик.

11) Мішле — відомий французький історик (1798—1874).

12) Маблі — публіцист французький; аббат Рейналь — філософ та історик.

13) Беранже — поет французький, автор популярних пісеньок (1780—1857).

14) Маршал Ней — один з найславніших маршалів Наполеона, розстріляний 1815 під час Реставрації Бурбонів.

15) Денон — директор музеїв у Парижу на початку XIX в.

16) Араго — один з найвидатніших астрономів, директор Обсерваторії в Парижі.

17) Відам — заступник єпископа в середніх віках.

18) Народня пісня про Паліса, що: «Як би, на жаль, не вмер, то жив би ще і досі.»

19) Шарден — французький маляр-жанрист.

20) Туле — римська назва одного з північних островів Європи, мб. Шетландії.

21) Жеган Фуке — славний маляр французький (1415—1480).

22) Піррон — грецький філософ-скептик IV в. до Р. Х.

23) Арґан — дієва особа з комедії Мольєра «Удаваний хорий».

24) Ролен — французький історик і гуманіст.

25) Академічні пальми — відзнака, що дається французьким урядом за заслуги в ділі народної освіти.

26) Імя головної дієвої особи старих французьких фарсів; батько якого дурять діти.

27) Дієва особа з комедії Бомарше «Севільський голяр» тип заздрісного і недовірливого опікуна.

- 100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
 104. Аверченко, Гуморески.
 105. Барвінок Г., Русалка.
 106—107. Лепкий Б., М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
 108—1106. Куліш П., Чорна Рада, повість.
 111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
 112—113. Бергзон, Ан., Вступ до метафізики.
 114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, П.
 121—123. Кобилянська О., Земля І, повість.
 124—126. Кобилянська О., Земля II, повість.
 127—128. Шов Б., Цезар і Клеопатра, драма.
 129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
 130—134. Маковей О., Заліссе, повість.
 135—139. Кониський О., У гостях добре, дома ліше, повість.
 141—142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
 143—1446. Федькович Ю., Оповідання.
 145. Гринюк Лесь, Весняні вечері, новелі.
 146. Леся Українка, Оргія, драматична поема.
 147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
 148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
 149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
 150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
 151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
 152—153. Карпенко-Карий, Бурлака, драма.
 154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
 155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
 157. Федькович Ю., Люба—згуба, повість.
 158. Шніцлер, Артур, Лянтнант Густль, новеля.
 159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропаші, повість.
 161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
 162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
 163. Кобилянська Ольга, Природа, новеля.
 164—165. Плятон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцкевич.
 166—167. Карпенко-Карий, Житейське море, комедія.
 168—170. Єфремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
 171. Марк Карл, Наймана праця й капітал.
 172—173. Мирний Панас, Лихі люде, повість.
 174—176. Дорошенко Дм., П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
 177—179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.
 180—182. Коцюбинський М., Fata morgana.
 183—184. Костомаров М., Дві руські народности.
 185—187. Бойко В., Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письм. V).
 188—189. Ромен Роллян, Вовки, револ. драма.
 190. Коцюбинський М., Лялечка, Поєдинок (оповідання).
 191—192. Коцюбинський М., На віру й инші оповідання.
 193. Коцюбинський М., П'ятизлотник, Помстився, Хо (оповідання).
 194. Коцюбинський М., Для загального добра, оповід.
 195—196. Коцюбинський М., Пе-коптьор, Посол від чорного царя, Відьма (оповідання).
 197. Коцюбинський М., По-людському і ціпов'яз, оповід.
 198. Коцюбинський М., Дорогою ціною, оповідання.
 199—201. Франс Ан., Злочинство Боннара.
 202—203. Ромен Роллян, Дантон, револ. драма.
 204—205. Дорошенко Дм., Костомаров (Літ. хар. укр. письм. VI).

